

MADARÁSZ ALADÁR

Adósság, pénz és szabadság

A tanulmány a Déltengeri Társasággal foglalkozó tanulmány folytatása (*Madarász* [2011]). A 18. századi brit államadósság szerepéről és kezeléséről szóló modern gazdaságtörténeti értékelések áttekintése után a tanulmány részletesen bemutatja Davenant, Defoe, Bolingbroke, Hume, Wallace, Pinto, Steuart és Smith érvelését a „közhitel” lehetséges és szükségszerű gazdasági és politikai hatásairól, a háborús kiadások fedezésének módjairól. Részletesebben tárgyalja Hume és Smith álláspontját a papírpénz és a bankok szerepéről, a pénzmennyiség változásának következményeiről és a skóciai „szabad” bankrendszer jellemzőiről. A vita egyik oldalán a közhittelt szükséges, ám veszélyes eszköznek tekintették, amely válságba sodorhatja az országot, és aláássa a politikai szabadságot, a másik vélemény szerint a kereskedő állam adóssága szükséges és előnyös, ösztönzi a gazdaság fejlődését, és kifejezi a polgárok bizalmát a kormányzat iránt.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B11, B12, B29, H63, H74, H81, N23.

Bevezető – a történelem leckéje?

Úgy tűnik, a 2011-es esztendő a 2008-ban kirobbant válság új szakaszaként fog emlekezettessé válni, amelyet – legalábbis számos vélekedés szerint – a fenntarthatatlan állami eladósodás váltott ki az Európai Unióban és az Egyesült Államokban. Míg azonban a *subprime* buborék kipukkadása kapcsán sokszor kerültek szóba a gazdaságtörténeti előzmények: a tulipánmánia, John Law Mississippai Társasága és a Déltengeri-buborék, addig az adósságválság mind ez ideig nem váltott ki hasonló méretű érdeklődést az államadósság – vagy régebbi elnevezéssel: a közhitel – helyzetével és megítélésével kapcsolatos történelmi példák iránt. Pedig ahogy Steven Pincus és

* Az eredetileg BCE Közgazdaságtudományi kari konferenciáján 2011. áprilisban, az MTA KTI szemináriumán 2011. júniusban, az ELTE BTK Hume-konferenciáján 2011. szeptemberben tartott előadások szerkesztett változata. Köszönettel tartozom kollégáimnak, *Laki Mihálynak*, *Neményi Juditnak*, *Oblath Gábornak*, *Simonovits Andrásnak*, *Soós Károly Attilának* és *Valentiny Pálnak* tanácsaikért, a hallgatóknak kérdéseikért és észrevételeikért. A kutatásban segítségemre volt az OTKA K79196. és K77769. számú programjának támogatása.

James Robinson írta nemrég a VoxEU-n közreadott cikkében: az adósságválság és a költségvetési problémák egyáltalán nem újak (*Pincus–Robinson* [2011]). Ebben a tanulmányban néhány jellegzetes érvelést szeretnék bemutatni abból a korból, amikor kialakult Angliában az államadósság rendszere. Noha nem osztom az idézett cikk szerzőinek optimista álláspontját, hogy a 17–18. századi események „néhány egyszerű leckét nyújtanak a költségvetési és adósságválságtól sújtott euróövezetnek”, mert a „történelem mint az élet tanítómestere” toposz éppen ebben az időszakban, a modernitás születése kapcsán veszíti el korábbi egyértelmű evidenciajellegét (*Koselleck* [2003]), mégis bízom abban, hogy a hajdani álláspontok megismerése nem haszontalan a mai Magyarországon, ahol a kormány egyik fő célkitűzése az államadósság ellen hirdetett harc.

Koselleck említett tanulmányát egy anekdotával indította: 1811-ben a porosz állam vezető hivatalnokai arról vitatkoztak, üdvös-e a nagy összegű papírpénz-kibocsátás, az egyik résztvevő azzal érvelt, hogy ez előnyös, mert adósságot lehet vele visszafizetni. Az államadósság elinflálását sürgető titkos államtanácsost vitapartnere csak azzal tudta jobb belátásra bírni, hogy „emlékeztette”: már az ókori görög történész, Thuküdidész is megírta, mennyi bajt okozott, amikor Athénben túl sok papírpénzt nyomtak. A műveltsége látszatát megőrizni kívánó pénzügyér meghajolt a sohasem létezett antik példa tekintélye előtt (uo. 41. o.). Koselleck ezzel illusztrálta: mennyire változatlanul őrizte a történelem tanítómesteri szerepét, és ugyanakkor milyen kérdésessé vált ez időközben, a 19. század elejére. Ennek tapasztalatát szerinte Tocqueville drámai megállapítása érzékeltette: „A múlt már nem világítja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik.” (*Tocqueville* [1983] 535–536. o.) Talán ebben a sötétben próbált eligazodni az angol és francia államadósság 1688 és 1789 közötti történetéről, a demokratikus állam születéséről 2003-ban megjelent monográfia szerzője, D. Stasavage, mondván: hajdan az volt a gond, hogy az államok nem teljesítik fizetési kötelezettségeiket, és ez akadályozta az államadósság rendszerének kifejlődését Európában a korai modernitás idején. „Ma azonban az államcsőd miatt nem kell aggódnunk azoknak, akik azt fontolgatják, hogy beruházzanak valamelyik OECD-tagország államkötvényeibe...”. (*Stasavage* [2003] 1. o.)

A város adóssága – végzet vagy védbástya?

Schumpeter méretében, erudíciójában de még elfogultságaiban is lenyűgöző elmélettörténete, az 1954-ben posztumusz megjelent *History of Economic Analysis* így foglalta össze, miért nincs jelentősége analitikus szemszögből az államadósság problémájának: ez ugyan érdekes a gazdasági szociológia vagy a pénzügytechnika számára, de nem az a közgazdaságtan nézőpontjából, mivel e kérdésben „a pártfogás és ítékezés nagyrészt háttérbe szorította az elemzést” (*Schumpeter* [1954] 327. o.). Ezért elegendő annyit megállapítani, hogy sokan próbálták megtalálni a közadósságnak tulajdonítható előnyöket, néhányan azt egyenesen a nemzeti jólét tényezőjeként ábrázolták. Az ezzel ellentétes felfogás kerekedett felül, aminek – mint Schumpeter gúnyosan hozzátette – az ideológiai interpretáció hívei örülhetnek, hi-

szen számukra ez a polgári gondolkozás erősödő befolyását mutatja, amely kevésbé kedvelte a pénzügyi gavallériát. Hume és Smith erőteljesen támogatták ezt az álláspontot, ami a Hume-nál még kezdetleges, Smith esetében már fejlett megtakarítási elméletből következett: az állam által kölcsönvett pénz, mint minden improduktív kiadás, visszaveti a gazdagság növekedését. „Azt viszont nehezebb megérteni, miért volt mindkettőjüknek az a véleménye, hogy a korabeli közadósság olyan nyomasztó teher, amely valószínűleg csődhöz és összeomláshoz vezet. Ezzel azonban csak a korabeli közvélekedést fejezték ki.” (Uo.) Ennyi elég is lehet annak, aki az elmélettörténetet a modern analízis előfutáraként felsorolható szerzők és megfogalmazások kánonjára egyszerűsíti, de kevés akkor, ha a korabeli álláspontokat a maguk – tág értelemben vett – politikai összefüggéseiben próbáljuk meg rekonstruálni, amelyben szerzőik gondolkodtak.

A „klasszikus politikai gazdaságtan” – hogy e Roscher, Marx és Keynes által különböző értelemben használt és sok félremagyarázásra alkalmat adó tankönyvi címkét használjuk –, vagyis az 1750 és 1871 közötti gazdasági gondolkodás önértése sokkal fontosabb kérdésnek tekintette adózás és adósság összefüggéseit, mint ahogy ezt a modern tankönyvek olvasója elképzelheti.¹ Smith második meghatározása a „törvényhozó tudományáról”, a politikai gazdaságtan céljáról a hagyományos, az államot nagy háztartásnak tekintő 17–18. századi „ökonómia” nyelvét használta:² „A politikai gazdaságtannak mint az államférfiúi vagy törvényhozói tudomány egyik ágának két külön célja van: először, hogy bőséges jövedelmet, vagyis megélhetést biztosítson a népnek, helyesebben, hogy képessé tegye őket arra, hogy ilyen jövedelmet és megélhetést biztosítsanak maguknak; másodsor, hogy az államot, vagyis a közt a közszolgáltatások teljesítéséhez elégséges jövedelemmel lássa el. Célul tűzi ki mind a nép, mind pedig az uralkodó gazdagítását.” (Smith [1976] 428. o.)³

Egy fél évszázaddal később Ricardo így tette hangsúlyossá a közpénzügyek jelentőségét a tiszta elmélet számára: „A politikai gazdaságtan, ha valaki már megértette egyszerű elveit, csak annyiban hasznos, amennyiben rávezeti a kormányokat az adózás helyes szabályaira. Nagyon hamar belátjuk azt, hogy a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar akkor virágzik a legjobban, ha a kormányzat nem avatkozik ügyeikbe, de annak szükségessége, hogy az állam működési kiadásai fedezésére pénzt szerezzen, adók kivetésére fogja kötelezni, és így a beavatkozás abszolút szükségszerű. *Itt van szükség a tudomány legteljesebb ismeretére.*” (Ricardo Trowerhez 1819. november 12-én, Ricardo [1952] 132–133. o. – kiemelés tőlem.)

Amikor a nyugalomba vonult tőzsdeügynök és az adósság törlesztését sürgető aktív parlamenti képviselő ezt a levelet írta, Nagy-Britannia államadóssága meghaladta a 840 millió fontot (ami egyes becslések szerint elérte a GDP 250 százalékát), az adósságszolgálat a közkiadások 54 százalékát tette ki, a napóleoni háborúk idején be-

¹ Hogy ne más szemében keressem a szállát: ez a helyzet a Bekker Zsuzsa szerkesztésében megjelent Alapirányzatok, alapművek című egyetemi tankönyv esetében is, amelynek idevonatkozó fejezetét én írtam (Madarász [2000]).

² Lásd ehhez Hont [2005], Haakonsen–Winch [2006], Milgate–Stimson [2009], Pocock [2009], Phillipson [2010].

³ A Wealth of Nations (Smith [1976]) idézeteket Atkári János fordította.

vezetett jövedelemadókat pedig éppen akkor szüntette meg a kormány (*Macdonald* [2003] 350. o.). Az angol államadósság történetének szokásos kezdőpontja 1688, amikor Orániai Vilmos seregével partra szállt Angliában, II. Jakab elmenekült, és a dicsőséges forradalom nyomán kialakuló fiskális-militáris állam hosszú és rendkívüli kiadásokkal járó szárazföldi és tengeri háborúinak finanszírozását a holland mintát követve különböző értékpapírok kibocsátásával (év- és életjáradékok, nyereménykölcsonök stb.) valósította meg. XIV. Lajos hatalmi és Colbert kereskedelmi politikájával szemben Angliának új jövedelmi forrásokra és új pénzügyi technikákra volt szüksége.⁴

Noha a hitelviszony és a magánadósság kezdetei valószínűleg visszanyúlnak az írott történelem hajnaláig (sőt olyan radikális nézet is van, amely szerint a hitel megelőzte a pénz megjelenését – lásd *Graeber* [2011]), a közadósság rendszerének kialakulása az észak-itáliai városállamokban nagyjából a reneszánsz kezdetére tehető. Az egymással és az Itália feletti befolyás megszerzéséért vetélkedő külső hatalmakkal szinte folyamatosan hadakozó városállamok közadósságát a 14–15. században a tehető polgáraiktól felvett kötelező kölcsönökkel fedezték, s ezeket a „kötvényeket” forgalmazni lehetett (*Veseth* [1990], *Ferguson* [2003]). A bankóprés ugyan még ekkor sem létezett, de az adóssággal kapcsolatos aggodalom már igen, s Thuküdidész képzelt figyelmeztetését az olasz reneszánsz egyik kiemelkedő alakja, Francesco Guicciardini valóban papírra vetette. A firenzei történész és államférfi 1512 és 1530 között feljegyzett *Intelmei* egyikében írt arról, hogy egy városi polgár 1457-ből származó bölcs mondása szerint „vagy Firenze városa számolja fel az adósságot (*monte*), vagy az adósság Firenzét” (*Guicciardini* [2010] 84–85. o.). Guicciardini nem vitatta a megállapítás igazát, hogy a további adósságfelhalmozást a város előbb-utóbb képtelen lesz elviselni, de az utólagos bölcsesség előnyével élve, hozzátette: a zűrzavar azóta sem következett be, a folyamat nyilván lassabban zajlott, mint azt néhai polgártársa elképzelte. Az állami adósság kezelésére létrejött bank (*Monte Comune*) szerepét egész más szavakkal magasztalta egy 1470-ben elfogadott firenzei törvény: „A Monte a szíve ama testnek, amit városnak nevezünk... a test minden tagjának, akár nagy, akár kicsiny, hozzá kell járulnia e szív megóvásához, hiszen ez államunk testének és kormányzatának védbástyája, rendíthetetlen sziklája és üdvösségének tartós bizonyossága.” (Idézi: *Marks* [1960] 127. o.)

Intézmények, garanciák és pártkormányzás

A pártharcoktól, felekezeti villongásoktól és dinasztikus viszálytól szabdalt Angliában természetesen az államadósság kérdése sem maradhatott ki a politikai vitákból. A modern gazdaság- és intézménytörténet álláspontját *North–Weingast* [1989] klasszikus tanulmánya fogalmazta meg: a forradalom nyomán a parlament kezébe került a döntés a hitelekről, s ez – szemben a korábbi királyi döntéshozatal önkényével – hihetővé tette a visszafizetési garanciát, és így kiszélesítette a hitelezők körét

⁴ Lásd erről részletesebben *Madarász* [2011] 913–918. o.

és a rendelkezésre álló forrásokat. A meglévő jogok és vállalt kötelezettségek tiszteletben tartása, az intézményi formák ennek megfelelő átalakulása teszik érthetővé, hogyan nőhetett 30 év alatt az adósság ötvenszeresére, miközben a kamatláb harmadára csökkent. A forradalom három alapvető változást hozott az intézményekben: a parlament már említett döntési joga mellett a közpénzek elköltésének ellenőrzése is a képviselők és lordok kezébe került, a királyi előjogokat pedig a *common law* és a bírák függetlensége szorította szűk korlátok közé. Míg a parlament kezében ott volt az alapjogokat megsértő uralkodó elmozdításának lehetősége (amint ez I. Károlyral és II. Jakabbal is történt), a parlamenti zsarnokság veszélye nem merült fel: „az 1688 után kialakult intézményi struktúrában nem voltak ösztönzők arra, hogy a parlament a Korona helyébe lépjen, és maga tanúsítson felelőtlen viselkedést” – lényegében hatalmi egyensúly jött létre. Az új intézmények „korlátozták a gazdasági beavatkozást, és lehetővé tették a piac és a magántulajdonosi jogok érvényesülését a gazdaság nagy szegmenseiben”, s így nőtt a kormányzati magatartás kiszámíthatósága (*North–Weingast* [1989] 804. o.).

North és Weingast tételét többen módosították, így *Stasavage* [2007] azt emelte ki, hogy nem az intézmények, hanem a whigek évtizedekig tartó egypárti uralma tette hihetővé a hitelek visszafizetése iránti elkötelezettséget. „A végeredményt illetően sokat számított, hogy a whigek szorosán összefonódtak a kormányzati hitelezőkkel, míg ellenfeleik, a toryk nem.” (123. o.) Mások viszont arra mutattak rá, hogy sem a tulajdonjogok érvényesülése, sem a kormányzati ígérek hihetősége tekintében nem történt olyan alapvető változás 1688 után, mint amelyet *North–Weingast* [1989] gondolatmenete feltételez (*O’Brien* [2002]). Empirikus vizsgálatok pedig úgy találták, hogy a brit adósság kamatlábai nem tértek el jelentősen más európai országokéitól, a kamat elsősorban a holland pénzüpiactól függött, vagyis a piac „rövid távon” (1690–1720) nem „jutalmazta” az intézményi változásokat (*A. L. Murphy* [2009], *Sussman–Yafeh* [1996]). Az abszolút monarchia kiépítésének kudarca után a kormányzati hitelesség megteremtésének a pártkormányzás és a miniszteri felelősség volt a sarokköve, mert a kormánynak szüksége volt a – mai szemmel mégoly szűk választójogon alapuló – parlament és a közvélemény támogatására (*Cox* [2011], *Pincus–Robinson* [2011]).

Charles Davenant: hitel, korrupció, pártérdek

A pénzügyi forradalom intézményi megközelítését hangsúlyozó s az erről, vagyis a kapitalista fejlődésről kialakult konszenzust feltételező gazdaságtörténészekkel szemben a politikai és közgazdasági gondolkodás történészei azt emelik ki, hogy a pénz, a hitel és az adósság kérdéseiről kiformalódó új elképzelések sokkal összetettebbek voltak, a megszülető politikai gazdaságtan vitáiban egybevegyült a hatalmi politika realitásainak elfogadása és a félelem a pénz, a hitel és az adósság új világának ősi alkotmányt, politikai erényt és szabadságot aláásó következményeitől.

Ennek a narratívának fontos szereplője Charles Davenant (1656–1714), aki a kereskedelem és pénzügyek talán legnagyobb befolyású elemzője volt a 17. és 18. század

fordulóján, a dicsőséges forradalom utáni évtizedekben (*Pocock* [1975], *Hont* [2005], *McKeon* [2006]). A forradalom előtt, majd az 1703-tól regnáló tory kormány idején jól fizetett adótisztviselő a köztes időszakokban politikai és gazdasági pamfletek írásával (is) próbált jövedelemhez jutni.⁵ Davenant nevezetes sorai a kereskedelemről érzékletesen fejezik ki azt az ambivalenciát, amely a fényűzést kárhóztató hagyományos érvelés és a modern politika szükségletei között feszült:

„A kereskedelem természeténél fogva kétségkívül ártalmas dolog, gazdagságot hoz magával, ami bevezeti a fényűzést; nyomában növekszik a csalás és a kapzsiság, pusztulásnak indul az erény és a szokások egyszerűsége; megrontja a népet, és utat nyit a korrupciónak, amely mindig hazai vagy külföldi szolgálattal végződik. Lükurgosz a legtökéletesebb kormányzati modellben, amelyet valaha is kialakítottak, megtiltotta a kereskedést. Ám tekintetbe véve más országok állapotát és helyzetét, a kereskedelem szükséges rossz lett számunkra. Folytonosan ki lennénk szolgáltatva támadásoknak és invázióknak, ha nem lenne olyan tengeri haderőnk, amely kizárólag a kiterjedt kereskedés természetes velejárója. Ám, ha nem lehet a kereskedelmet alárendelni a nemzet biztonságának, akkor nálunk sem kellene jobban támogatni, mint hajdan Spártában.” (*Davenant* [1699–1771] 178–179. o.)

Míg a javak cseréje, a kereskedelem és olykor veszélyes következményei régóta ismertek, és nagyon is kézzelfoghatók voltak, a hitel és az államadósság rendszere, legalábbis abban a formájában, amely mint az európai kontinensen folytatott költséges háborúk finanszírozásának módja 1689 után újként jelent meg, és szemben az előzővel, alapvetően az emberi szellem világában létezőnek tekintették. Ahhoz, hogy a hitel a kereskedelem és az állam alapjaként érthetővé és elfogadhatóvá váljon, új gondolkodásra, a képzelet szerepének újfajta elgondolására, vagy – miként Carl Wennerlind új könyvében megfogalmazza – „episztemológiai forradalomra” volt szükség (*Wennerlind* [2011] 2. o.)⁶

„Mindama létezők közül, amelyek csupán az emberek gondolataiban vannak, semmi sem fantasztikusabb és kényesebb, mint a hitel. Ezt sohasem lehet kényszeríteni, a véleményről függ, a remény és a félelem szenvedélyétől; sokszor kéretlenül jön, és gyakran ok nélkül tűnik el, s ha egyszer elvész, nehéz visszaszerezni.” (*Davenant* [1698] I. kötet, 38. o.) A hitel és a kereskedelem hasonló jellemzéseit – amelyek az intézmény nélkülözhetetlenségének hangsúlyozását váltogatták a belőlük fakadó veszé-

⁵ Lásd ehhez *Pocock* [1975], *Hont* [2005], *Waddell* [1958], *L. Hume* [1974], *Evans* [1967]. Az utóbbi írás mellett érvel, hogy a keresleti függvény felismerését joggal lehet Davenantnak tulajdonítani.

⁶ A Déltengeri Társaság előtörténetét is tárgyaló könyv 2011 végén jelent meg, ezért érdemben már nem tudtam figyelembe venni. Wennerlind szerint az angol politikai gazdaságtan első iskolája (Malynes, Misselden, Mun) a neoarisztoteliánus álláspontot képviselte, ezért nem tekintette a bizalmon alapuló hiteleszközöket a forgalmat bonyolító és rendre szűkösnek bizonyuló fémpénz érdemi alternatívájának. Ez a felfogás csak a Hartlib-körben fogalmazódott meg, amely az alkimista kísérletek kudarca után jutott el ahhoz a meggyőződéshez, hogy „a részben szolid eszközökre támaszkodó papírpénz is lebonyolíthatja a forgalmat, amíg az emberek képesek bízni benne”. Ez a fogalmi innováció, a hitelpénz mint az összes kereskedelem lebonyolítására alkalmas és a korlátlan növekedést lehetővé tevő eszköz koncepciója lényeges áttörés volt a „pénzügyi forradalom” kibontakozásában. (*Wennerlind* [2011] 47. o.)

lyek drámai ecsetelésével – más korabeli szerzőknél is megtalálhatjuk, mint például Defoe-nál vagy Swiftnél. Az új megértéséhez általuk felhasznált régi, a klasszikus republikanizmus és a közpolgári humanizmus nyelvéből átemelt fogalmak és érvek ambivalenciája szolgál magyarázatul a mértékadó modern interpretációkban arra, miért tudtak e hajdani szerzők többször is könnyűszerrel váltani politikai tábor és pártfogót (Pocock [1975] 446. o.). Más vélekedések szerint e szövegek megértésének kulcsát ironikus jellegük felismerése szolgáltatja, amellyel a korabeli politikai konfliktusokban azokra az olvasókra is igyekeztek hatni, akik nem feltétlenül osztották a szerzők aktuális pártkötődését (McKeon [2006]).

Mindenesetre a közhitelről, vagyis az államadósságról a tory álláspontot megfogalmazó, a földbirtokos nemesség nevében értekező Davenant szövegében együtt szerepelt a korrupció hagyományos ideája,⁷ a pártérdek szerepét kárhóztató szatirikus érvelés és a háború finanszírozhatóságának javasolt útja. Számára a közhitel veszélye éppen az, hogy lehetővé teszi a szabadságjogok elvételét, a parlament lezüllesztését, az önkényes fejedelmi hatalom megszilárdítását, mivel „a köznép sohasem csatlakozna senkihez, aki meg akarná menteni az országot, hiszen az embereket megcsalják a nevek és a formák, úgy gondolják, hogy a törvények kormányoznak, és ők szabadok, ha az alkotmány külső látszata továbbra is megmaradna. Ha a korrupció hatalmába keríti a nép képviselőit, ez olyan, mint egy krónikus betegség, nehéz gyökerestül kirtani. Ha a szolgálai megfelelés és hízélgés eluralkodik, a helyzet rosszabbodik, amíg a kormányzat fel nem bomlik.” (Davenant [1699–1771] 2. kötet, 299–300. o.)

Miként vezet a háború és adósság ehhez a helyzethez? Úgy, hogy módot ad annak a pártnak, „amely csupán a jelennel törődik, ... amely csak időt akar nyerni és a saját vagyonát gyarapítani”, arra, hogy akkora adósságot halmozzon fel, amire egyáltalán nem volt szükség. A politikai aritmetikában is jeleskedő Davenant számításokkal alátámasztva egyértelműen az ellenpártot és a hozzá kötődő pénzembereket marasztalta el ezért. Ha a háborút takarékosan és akkora kiadásokkal folytatták volna, amennyit a nemzet el tudott volna viselni, „akkor a királyságnak nem lennének súlyos adósságai, és ez lett volna a legjobb Angliának, de nem lett volna jó nekünk és a pártunknak”. Az állam eladásítása nélkül a pénzemberek nem tehettek volna szert hatalmas vagyonokra. „Ezért barátaink, amikor lehetőséghez jutottak, megtették a számukra szükséges, de az ország számára végzetes lépéseket, mert első dolguk az volt, hogy az államot olyan mélyre süllyesszék az adósság mocsarába, amennyire csak képesek voltak.” Az eredmény: „hanyatló ország”, a gazdasági romlás minden jelével: „aranyunkat és ezüstünket fokozatosan kiviszik az országból, a járadékok esnek, a földbirtokok vásárlása csökken, a gyapjú ára is lefelé megy, a hajózásunk visszaesik, az udvarházak romba dőlnek, az iparkodás hanyatlik”. Mindaddig, amíg nem sikerül az adósság nagyobb részétől megszabadulni, nincs remény arra, hogy Anglia ismét virágzásnak induljon. Noha hiú remény abban hinni, hogy a hosszú lejáratú adósság egyhamar visszaváltható, de a dolgok csak akkor fognak jóra fordulni, ha a kormányzatnak fizetett adók összege, benne az adósságszolgálattal „a

⁷ A korszak politikai nyelvében a korrupció egyszerre jelentette az idő romboló hatalmát, az erény és az erkölcs hanyatlását és a közönséges megvesztegetést.

nemzet általános jövedelmének” 5 százalékkára csökken. Davenant adatai szerint 1688-ban a nemzeti jövedelem 44 millió font volt, a korona adóbevételeinek szintjét 2,3 millió fontra becsülte, míg tíz évvel később a nemzet jövedelme 43 millió fontot tett csak ki, a beszedett adók viszont 5 és fél millió fontra rúgtak.⁸ Azt pedig súlyos tévedésnek minősítette, hogy némelyek azt hiszik: „az államnak fizetett hatalmas összegek nem károsak a köz szempontjából, hogy az adók biztosítják a pénz körforgását” (uo. 264. o.). Az adók, vámok és az adósságtörlesztés egyéb forrásai nemcsak a kereskedelmi mérlegre hátrányosak, „de a szabadságot is veszélyeztetik, ami nélkül a kereskedelem aligha virágozhat, s ami nélkül egyáltalán nincs is értelme. Ugyan mi célból gyűjtenének az emberek vagyont, ha azt nem nevezhetik a sajátjuknak?” A magas adók másik veszélye: lehetővé és csábítóvá teszi az önkényuralom bevezetését, a parlament és a polgári szabadságjogok semmibe vételét, a törvények nélküli, a kard erejére támaszkodó kormányzást. „Becsúzó és mindenre elszánt emberek egy csoportja – ilyen bőséges jövedelem birtokában eltökélve, hogy urukat abszolút hatalom birtokosává tegyék – nem dönthetné meg alkotmányunkat?” Nem lehetetlen, hogy ez megtörténjen – figyelmeztetett Davenant – „hiszen láttunk már erre kész államférfiakat” (uo. 284–286. o.).

Daniel Defoe: inkább legyünk szabad nemzet nyakig adósságban...

Húsz évvel és egy, az államadósságot tovább duzzasztó újabb háborúval később a Robinson Crusoe megjelenésével regényírói pályájának csúcsára érő, ám viszontagságos publicisztikai működésének utolsó szakaszába lépő Daniel Defoe (1659?–1731) egy pamfletjében az államadósság visszafizetésének francia módját vette szemügyre. A történeti kontextus megértéséhez annyit szükséges említeni, hogy ebben az időben Defoe újságcikkeiben a whig kormányt és a South Sea Company politikáját védelmezte (*Furbank–Owens* [2006] 185. o.). Az 1720 tavaszán megjelent írás címe: *Chimera*, egyértelművé teszi, hogy Defoe nem tartotta kivitelezhetőnek John Law kísérletét az adósságteher felszámolására, megjósolta ennek kudarcát, a Mississippi Társaság buborékának kipukkadását. Defoe pénzügyi éleslátása persze nem volt mindig tökéletes, vállalkozóként többször került csődbe és az adósok börtönébe, ráadásul a francia adósság-részvény-cserével szinte egy időben zajló és ugyanúgy kipukkadó angol kísérletet, a South Sea Company megalapítását a kormány által bérbe vett tollával támogatta, és pozitív ellenpéldaként állította szembe a francia megoldással. E tanulmányban azonban csak az államadósságra vonatkozó megállapításaival foglalkozom, azt szeretném bemutatni, hogyan fordította meg Davenant érvelését és ábrázolta az államadósságot Anglia legfőbb erőforrásaként és az alkotmányos szabadság gyümölcseként.

Érvelése szerint Anglia katonai sikereinek alapját nem a csatatéren, hanem a pénzügyekben kell keresni: „amíg kimeríthetetlen pénzforrásokkal rendelkezünk,

⁸ A modern adatokat lásd *Mitchell* [1990].

semmiféle fölény a csatamezőn nem ér fel a kincstár eme fölényével. A világban a modern mód szerint a háború alapja a pénz, és régóta elfogadott bölcsesség szerint a háborúban nem a leghosszabb kard, hanem a legmélyebb erszény hozza meg végül a győzelmet.” (Defoe [1720] 2. o.) Noha Franciaország számos más téren előnyösebb helyzetben volt vetélytársánál, de az angol közhitel biztonsága egyedül bőven ellensúlyozta e tényezőket.

Defoe, aki számos alkalommal írta le „a félénk Hitel kisasszony” természetét és viselkedését, Anglia és Franciaország politikai intézményeinek különbségében jelölte meg annak okát, miért vezetett a két hadban álló ország esetében az adósság növekedése ellentétes következményekhez: Franciaországban a fizetendő kamatok egyre magasabbak lettek, Angliában viszont csökkentek. Hiába próbálta XIV. Lajos minden elképzelhető módon növelni az ország hitelállományát, „hiába udvarolt Hitel kisasszonynak, hiába üldözte, az csak gyorsabban menekült előle” (uo. 3. o.). Mi okozta ezt?

„Franciaország királyának önkényes kormányzata, amely szabadon rendelkezik minden ember tulajdonával, lerombolta a közhitel okát és természetét. Az angol korona alkotmányosan korlátozott hatalma viszont, ahol a pénzes zsák a parlament kezében van, amelynek költségvetési döntéseibe ... királyaink sem mernek beleavatkozni, az oka és alapja a hatalmas, korlátlan hitelfelvételnek. Ezt mindaddig semmi sem tudja lerombolni vagy tönkretenni, amíg a parlament nem fordítja visszájára működését, és nem kaparintja kezébe azt az abszolút hatalmat, amit az ő dolga korlátozni, és ezáltal nem sebzi meg és károsítja saját magát, vagyis a népet, amelyet képvisel.” (Defoe [1720] 5. o.) Angliában a szabadság korlátai lehetetlenné teszik az adósságtól való látszólagos megszabadulást, hiszen a parlament hatalma is korlátozott, s nem kényszeríthet önkényes megoldásokat a kötvénytulajdonosokra, míg Franciaországban a korlátlan királyi hatalom az embereket önmaguk becsapásának eszközeivé teszi, bármilyen sémát bevezetve, ami másutt működésképtelen.

Nem hátrány-e a parlament nehézkes és lassú eljárás módja, az adósságtól való megszabadulást akadályozó számos kötöttség? „Senki se gondolja, hogy azt sugallom: milyen kár, hogy szabad nemzet vagyunk ekkora adósság terhével. Ellenkezőleg, azt mondom: inkább legyünk szabad nemzet mélyen az adósságban, mint rabszolgák nemzete, akik nem tartoznak semmivel.” (Uo.) Defoe választását nem csak a szabadság értékére alapozza, ezt erősíti meg számára a francia és az angol helyzet, a köz- és a magánszféra állapotának összehasonlítása. „Franciaország kormánya gazdag, de népe nyomorultul szegény, míg az adósságaiból nehezen kikeveredni tudó Anglia kormánya szegény, de mint nép, az alattvalók magánvagyonát tekintve rendkívül gazdag.” (Uo. 7. o.)

Bolingbroke: az adósság rákja

A 18. század közepén vette szemügyre utolsó írásában az adósság kérdését Bolingbroke (1678–1751), a tory párt hajdani vezető alakja, akinek akkor már több mint 30 éve hol franciaországi száműzetésben, hol angliai birtokán az elemző megfigyelő szerepével kellett beérnie. Bolingbroke politikai érvelése arra épült, hogy ellenzéki működését,

amelyet a másik oldal gyakran minősített árulásnak és lázadásra való bujtogatásnak, olyan elvekre hivatkozva igazolja, amelyeket a hatalmat birtokló whigek maguk is hirdettek, mindenekelőtt a hazafias kötelességre, s így lojalitását az alkotmány, ne pedig a hatalmat gyakorló párt, azaz „frakció” iránt mutassa meg (Skinner [2002] 2. kötet, 366. o). A politikai végrendeleteként kiadott írás⁹ az államadósság és adók helyzetét vizsgálta a forradalomtól az 1748-ban befejeződött osztrák örökösödési háború következményéiig. A kevésbé sikeres, ám rendkívül költséges háború nyomán felhalmozódott államadósságot „rákos testnedvhez” hasonlította, amely felemészti az állam „létfonosságú szerveit”. „Válságban vagyunk, mely életre vagy halálra fordul, és nem vezethet az elsőre, ha nem alkalmazunk sokkal hatásosabb gyógyszert, mint azok a csodadoktorok, akik számításukat a bajok átmeneti enyhítésében és a betegség meghosszabbításában találják meg. A mi esetünkben az enyhítés és a meghosszabbítás azzal járna, hogy megölnénk, vagy valami még rosszabbat tenénk; teljességgel tönkretennénk szervezetünket, megszokottá és gyógyíthatatlanná változtatva egy véletlen betegséget.” (Bolingbroke [1841] 2. kötet, 451. o.)

Az adósság kialakulásában a pénzemberek érdeke (*monied interest*) érvényesült, mert az 1688-ban hatalomra került új rendszer úgy szilárdította meg uralmát, hogy nem vetett ki új adókat a Franciaország ellen indított háború finanszírozására, helyette a vagyonosoktól vett fel kölcsönöket. Ez a politikailag ésszerűnek tűnő megoldás, amely biztosította, hogy sok ember magánvagyonával váljon érdekeltté a rendszer fennmaradásában, kárhozatos következményekhez vezetett. Megkezdődött a tőzsdei spekuláció, létrejöttek a nagy kereskedő társaságok, „amelyek uralkodnak minden kormány fölött”, s amelyekben a döntő szó a „részvényspekulánsoké és uzorásoké”, akik „folyamatosan szívják a nemzet véréit”, s akik „csendes intrikával és zajongással akadályoznak minden rendszabályt, amely kiszabadítaná hatalmukból a kormányzatot” (uo. 455. o.).

Mi hát a „brit géniuszhoz, az igazi hazafihoz” méltó megoldás? Mit kell tenni ebben a „kétségkívül degenerált korban”? Bolingbroke általános receptje: adókat kell csökkenteni, hogy fellendítsük a kereskedelmet, és takarékoskodni, szigorúan ellenőrizve a közkiadásokat, máskülönben „koldusbot vagy szolgaság” lesz a nemzet sorsa. De az adott helyzetben „az adócsökkentés csalétek, s akik bekapják, azoknak okuk lesz megbánni ezt a sietséget, amikor rádöbbennek, hogy az ilyen intézkedések természetes következménye az, hogy megakadályozza adósságunk bármely jelentősebb csökkentését”. Ha – mint a földbirtokosok, „politikai bárkánk igazi tulajdonosai” kívánják – a békeketést azonnal követné a földadó csökkentése, amit vagy az adósságtörlesztési alapból, vagy a malátaadóból kellene finanszírozni, a földbirtokos hamarosan újra a korábbi adó alatt nyögne, az államadósság viszont növekedne. Fordított sorrendre van szükség: a földbirtokosok számára előnyös változtatást mindaddig el kell halasztani, amíg az „államadósság csökkenése, a gyarapodó közhitel, javuló kereskedelem és visszatérő nemzeti prosperitás” nem fogja biztosítani a kormányzati kiadások fedezetét, megteremtteni a tartós adócsökkentés alapját. Persze nehéz meggyőzni az érdekelteket, hogy adójuk azonnali csökkentése ellentmondana

⁹ Ez volt az 1754-ben megjelent francia fordítás címe. Lásd *Sonenscher* [2007] 183. o.

saját érdekeiknek, ezt ők „megtévesztésnek és paradoxonnak tekintenék”. A másik lehetőség a kamatok csökkentése és a visszafizetés prolongálása, ami természetesen a pénztulajdonosok ellenállásába ütközne, de ők „csupán utasok a nemzet politikai hajóján, és arányosan hozzá kell járulniuk annak megmentéséhez”. A nemzet jólétének helyreállítása és biztonságának szavatolása, az ész és a természet egyaránt ezt diktálja, az állam megőrzése minden más törvényt felülír (uo. 458. o.).

Hume: vagy a nemzet, vagy az adósság

„Két lehetőség közül valamelyiknek be kell következnie: vagy a nemzet számolja fel az adósságot, vagy az adósság a nemzetet. Ha az adósságot úgy kezelik, mint eddig tették, lehetetlen mindkettőnek együtt fennmaradnia.” Ebben a drámai alternatívában összegezte az államcsőd gondolatát David Hume a közhitelről szóló esszéjében, amely először 1752-ben jelent meg (*Hume* [1992–1994] II. 113–128. o.). A sommás és vészjósló megállapítás számos interpretációja közül kettőt emelek ki, mielőtt hozzáfognék a gondolatmenet rövid ismertetéséhez. John Pocock szerint Hume apokaliptikus következtetése a modern társadalom *ambivalenciájából* fakad; ez a kereskedelemre épül, amely viszont elkerülhetetlenül az államadósság növekedéséhez vezet, „aláásva a társadalom egész szerkezetét”. Már az 1710-es évektől erőteljesen érvényesült „a társadalom olyan felfogása, ahol mindennek az értéke visszavezethető a hullámzó kamatlábra vagy a kormánykötvény napi árfolyamára. Itt az érték csupán a bizalom indexe, hogy a társadalom képes lesz-e teljesíteni kötelezettségeit az előreláthatatlan jövőben”. (*Pocock* [1985] 139. o.) Istvan Hont viszont arra jut, hogy a feszültség, amelyet Hume szinte megoldhatatlan ellentétként ábrázolt, nem a társadalmon belül viaskodó erők következménye, hanem „a kereskedelmi társadalom és a nemzetközi zűrzavar konfliktusából, végső soron a háború fenyegetéséből fakad” (*Hont* [2005] 352. o.).¹⁰ Ezt a következtetést a szövegváltozatok egybevetésével támasztja alá: az írás első kiadása Bolingbroke katasztrófa-forgatókönyvével szemben még „higgadt, megfontolt, sőt óvatosan optimista értékelést adott az államadósságról”, csak a hétéves háború után kerültek az esszébe azok a bekezdések, amelyek szinte apokaliptikus formában jelenítik meg az államcsőd fenyegetését és következményeit (uo. 340. o.).

Tény: az esszé az ókori és modern háborús felkészülés szembeállításával exponálja az államadósság kérdését: míg az ókorban előre gondoskodtak a háborús szükségletekről, „ezzel éppen ellentétes az a manapság nagyon elterjedt szokás, hogy elzalogosítják az állami jövedelmeket, és abban bíznak, hogy majd az utódok teljesítik az elődök vállalta kötelezettségeket” (*Hume* [1992–1994] II. 114. o.). Hume már az esszé elején levonta a konklúziót: „meglehetősen nyilvánvalónak tűnik, hogy az ókori elvek e tekintetben bölcsőbbek a maiaknál”. Az egyik – a po-

¹⁰ Gondolatmenetem sokban támaszkodik az ő érvelésére, amelyet *The Rhapsody of Public Debt* című, először 1993-ban megjelent, ma is mértékadó esszéjében fejtett ki (*Hont* [2005] 325–353. o.), de néhány ponton a véleményünk eltér.

litikai gondolkodás történészei számára a fontosabb – kérdés: milyen viszony áll fenn a kormányzat, az alkotmány, a közszabadság és az adósság között a modern világban. Számunkra azonban talán izgalmasabb a másik: milyen szerepe van az adósságnak a kereskedelem és ipar fejlődésében. Hogyan értékelte ezt a „modern mennyiségi pénzelméletet kezdetét jelentő csodálatos esszéiben a rigorózus teoretikus” Hume? (*Lucas* [1996] 661., 668. o.) Mai nyelven ez a monetáris és fiskális ösztönzés problémája, a 18. század első felében pedig John Law érvelése és kísérlete a francia államadósság leépítésére és a papírpénz bevezetésére szolgált keretként a vitához. Francois Melon, aki Law titkára volt, a kereskedelemről szóló nagyhatású politikai esszéjében szállt síkra a „pénzérme névértékének emelése” mellett, ami lehetővé teszi, hogy a hitel és a pénzforgalom arányban álljon a szükségletekkel. Az államadósság nem valódi teher, míg az egyén számára a bevételek szabják meg a kiadásokat, az uralkodónak az állam szükséges kiadásaihoz kell biztosítani a bevételeket. „Az állam adóssága a jobb kéz adóssága a balnak, amely nem gyengíti a testet, ha megkapja a szükséges táplálékot, és ez megfelelően van elosztva.” (*Melon* [1738] 329. o.)¹¹ Hume egyértelműen elutasította ezt a paradoxont, amely szerinte „felületes érvekre és hamis párhuzamokra” (*Hume* [1992–1994] II. 119. o.) épül, s azt a tanulságot vonta le Law és a South Sea Company párhuzamos kudarcából, hogy katasztrófa-hoz vezethet, ha a papírpénz kibocsátása nem tartható ellenőrzés alatt. Ugyanakkor álláspontja a pénzmennyiség változását illetően máig sok fejtevést okoz a kommentátoroknak.

A „tankönyvi álláspont” szerint Hume érvelése egy ponton nem konzisztens. Míg híres gondolat kísérletében: „tegyük fel, hogy a Nagy-Britanniában levő pénz egyik napról a másikra megötszöröződik” (uo. 74. o.), arra jutott, hogy ennek következménye *csak* az árak emelkedése lenne, de nem járna érdemi reálhatással, vagyis a kereskedelmi mérleg tana hibás, addig a pénzről szóló esszéiben ennek ellenkezőjéről olvashatunk. „Azt tapasztaljuk, hogy minden olyan országban, ahová a pénz a korábnál nagyobb tömegben kezd beáramlani, minden átalakulásnak indul: megélékül a munka és a sürgölődés.” (Uo. 47. o.) Hogyan egyeztethető ez össze azzal: „Ha egy országot önmagában veszünk, akkor nyilvánvaló, hogy a pénz bőségének vagy szűkösségének nincs semmilyen jelentősége, hiszen az áruk ára mindig a pénz mennyiségével áll arányban”? A két argumentum összebékítését tovább bonyolítja, hogy Hume a pénzmennyiség és árszínvonal kiegyenlítődéjét (tankönyvi nyelven: az aranyérme-áramlási mechanizmust) a közlekedőedények törvényének analógiájával magyarázta. Ahogyan a közlekedőedényekben a víz mindig ugyanazon a szinten marad, úgy a pénz mennyisége mindig körülbelül arányban marad „mindegyik nemzet készségével és serénységével” (*Hume* [1992–1994] II. 74. o.).

Miért került Hume ellentmondásba önmagával? A szakirodalom többféle magyarázattal próbálkozott ennek feloldására. *Schabas–Wennerlind* [2011] szerint az ellentmondás csupán látszólagos, Hume egyfelől a pénz semlegességét szemlélte a *gondolat kísérlet* keretében, másrészt egy régió *reális* helyzetét vizsgálta abban az esetben, amikor a pozitív kereskedelmi mérleg következtében beáramló érmemeny-

¹¹ Melon fontosságáról lásd *Hont* [2005] 30–36. o., *Robertson* [2005] 340–347. o.

nyiség lehetővé teszi a készpénzes vásárlást és törlesztést. A szerzők másik érve szerint Hume külön kezelte a pozitív kereskedelmi mérleg és az állam igényei miatt megnőtt papírpénz hatását. Bár a monetáris expanzió mindkét esetben ösztönözheti az iparkodást, de csak az első indukál valódi gazdasági növekedést, amely felszívja a megnövekedett pénzmennyiséget, a második tartós következménye csupán az infláció. Ezért „egy kereskedő nemzetnek ... sosem állhat érdekében, hogy mesterségesen növelje az ilyen hitel mennyiségét ..., hiszen a pénz mennyiségét a munkaerőhöz és az árucikkekhez képest természetes arányánál jóval nagyobbra duzzasztja, és így megdrágítja ezeket a kereskedők és iparosok számára” (Hume [1992–1994] II. 45–46. o.). Vagyis – vonják le következtetésüket a szerzők – e különbségtétel bizonyítja, hogy Hume „nem volt a mennyiségi elmélet fenntartás nélküli híve” (Schabas–Wennerlind [2011], Schabas [2008a], Wennerlind [2005]).

Lényegében a tankönyvi állásponttal cseng össze Arie Arnon álláspontja a monetáris elméletek történetét tárgyaló könyvében: Hume az egyszerűsített „okási láncolatok” megfogalmazásán túl figyelembe vett néhány rövid távú „nem semleges” tényezőt. Hasonlóképpen elemezte a nem alapvető pénzformákat: a bankjegyeket és a banki hiteleket. Ezekről függetlenül „Hume monetáris elméletének alapvető üzenete az az analitikus keret, amely eltekint ezekről a bonyodalmaktól” (Arnon [2011] 25. o.).¹²

„A stílus világossága és az előadás egyszerűsége ellenére Hume számos esetben hezitált vagy köntörfalazott” – vélekedik a makroökonómia geneziséét felidéző mű szerzője, Antoin Murphy (Law és Cantillon monográfusa), s ezt azzal magyarázza, hogy Hume „nem értette” a körülötte zajló pénzügyi változás sebességét, a Nagy-Britanniában zajló pénzügyi forradalmat (A. E. Murphy [2009] 108. o.). Amikor a pénzkínálat növekedésének hatásait elemezve bevezette az idődimenziót, hogy szétválassza az átmeneti és tartós következményeket, egy jegyzetben a Melon ellen érvelő másik francia gazdasági értekezésre, Nicolas Dutot¹³ (aki 1720–1721-ben Law bankjában dolgozott) érvelésére hivatkozott: a pénz névértékének emelése „nem emeli azonos arányban a javak árát”, s ez „nemhogy kedvezőbbé tenné Franciaország mérlegét – ellenkezőleg, nagy kárt okozva rontani fogja ezt” (Dutot [1739] 61. o.). Noha Hume szemében Dutot nem volt megbízható forrás: „adatai gyakran annyira gyanúsak, hogy ebben a témában is aláássák tekintélyét”, de a pénzmennyiségnek az árakra gyakorolt késleltetett hatásáról szóló általános megállapítást „kétségtelenül helytállóan” ítélte. A jegyzet folytatásában a pénzérme névértékének fokozatos emelkedéséből, vagyis a pénzrontásból származó előnyöket sorolta: az új pénzen ugyanannyi árut lehetne megvenni, vagyis mindennek az ára „észrevétlenül csök-

¹² Ezen a ponton szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a 18. század, de még a 19. sz. elejének pénzügyi vitáiban is a „pénz különböző dolgokat jelentett a különböző szerzők számára, de még egy szerző is más-más értelemben használta különböző helyeken. Az elméleti irodalomban gyakran anélkül használták a fogalmat, hogy pontos empirikus megfelelőjét tekintetbe vették volna.” (Friedman–Schwartz [1970] 93–94. o.) Így olykor a fémpénzt és a kormány által teremtett papírpénzt értették rajta, olykor ehhez hozzátették a bankok által kibocsátott bankjegyeket, olykor pedig beleértették a váltókat és a banki letéteket is.

¹³ Életrajzát lásd Velde [2009].

kenne, a külkereskedelem megélnékülne”, a növekvő pénzforgalom „serkentené a hazai ipar termelését”. Ennek azonban az a feltétele, hogy „megmaradjon az illúzió”, az új pénzt a régivel azonosnak tekintsék (Hume [1992–1994] II. 49. o.).

A szöveg egyértelműen a fémpénzről szól, s azt a benyomást keltheti, mintha Hume elméleti metallista¹⁴ lett volna, miként Schumpeter állította: „Hume tanítása e ponton csak nyíltságában és csiszoltságában különbözik J. Childétól, aki a pénzt világosan azonosította a pénzfunkciót betöltő arany- és ezüstkészlettel” (Schumpeter [1954] 290–291. o.).¹⁵ Hasonló alapon szokás értelmezni azt a megállapítását is, amellyel Hume vitába szállt azzal a vélekedéssel, hogy a pénz csupán konvención alapul: „A pénznek mindig valamilyen belső értékkel rendelkező anyagból kell készülnie, különben vég nélkül megsokszorozható lenne, és végül semmivé válna. De amikor egy shillinget elfogadok, nem hasznos anyagként fogadom el, hanem olyan valamiként, amit másvalaki el fog tőlem fogadni, és az, aki fémre fogja váltani, valószínűleg millió lépéssel távolabb van.” (Rotwein [1970] 214. o.) Ideillik az emberi társadalom működését lehetővé tévő megállapodásokról az *Értekezésben* kifejtett filozófiai elemzése is, hogyan jönnek létre ezek explicit ígélet nélkül, a közös érdek tudatában. „Hasonlóképpen a nyelvek is emberi megállapodások révén alakultak ki, minden ígélet nélkül. Hasonlóképpen válik az arany és az ezüst a csere általános mércéjévé, ily módon tekintjük őket megfelelő fizetségnek olyan dolgokért, amelyek százszor többet érnek náluk.” (Hume [1976] 667. o.)

Ugyanakkor az *Értekezés* másfajta olvasatot is lehetővé tesz, ami azok álláspontját látszik alátámasztani, akik Hume-ot a belső érték nélküli, bizalmon alapuló (mai szóval: hitel-) pénz hívének tartják. „Sok esetben a papírt is gazdagságnak tekintjük, de csak azért, mert azzal a képességgel ruház föl bennünket, hogy pénzt szerezzünk, és a pénz sem azáltal válik gazdagsággá, hogy valamilyen fém, mely rendelkezik a szilárdság, a súly és az olvaszthatóság ilyen és ilyen tulajdonságaival, hanem azáltal, hogy összefüggésben áll az élet örömeivel és kellemetességeivel.” (Uo. 415. o.) Az *Esszében* pedig azt írta: „mivel a pénz főként eszmei értékkel bír, az emberek közti megegyezésből és a szokásszerű megállapodásból ered”, ezért mennyiségének nincs jelentősége, „ha egy országot önmagában veszünk” (Hume [1992–1994] II. 58. o.). Ebben a keretben nézve a papírpénz és a bankok előnyei meghaladják hátrányaikat. Hume a skót fejlődés példáját hozta fel: az edinburghi bankok által bevezetett bankhitelt „a kereskedelem valaha megvalósított egyik legszemélyesebb ötletét” (uo. 81. o.) egész Skóciára nézve áldásosnak tartották. „[M]indenki csaknem a teljes vagyona erejéig nyújthat biztosítékot, és a kapott bankhitel olyan, mintha készpénz volna”. Glasgow-i bankok bankjegyeket bocsátottak ki, s ezeket országszerte készpénz gyanánt fogadták el. „A kereskedők ily módon bővíteni tudták forgalmukat, és az egyes ügyleteknél kevesebb haszonnal is beérhették.” (82. o.) De a leegyszerűsítésnek sajnos nincs alapja – figyelmeztetett Hume – „a kereskedelemmel és a pénzzel kapcsolatos kérdések mindig rendkívül

¹⁴ Az elméleti metallista álláspontot Schumpeter így határozta meg: a pénz mögött valamilyen áru-nak kell állnia, és az utóbbi határozza meg az előbbi csereértékét vagy vásárlóerejét (Schumpeter [1954] 288. o.).

¹⁵ Hasonló állásponton van Vickers [1959] 223. o.

összetettek”. Ha a nemzetközi kereskedelmet, az államok viszonyát is tekintetbe vesszük, akkor a bankok és értékpapírok előnyei kétséssé válnak, mert ezek olyan „pénztutánzatot” (*counterfeit*) hoznak forgalomba, amelyet „a külföldiek nem fogadnak el fizetségképpen, és amely az állam minden komolyabb megrázkódtatása nyomán elértéktelenedik” (45. o.).¹⁶

Mi következik mindebből? Az egyik konklúzió az óvatosság: Hume nem illeszthető be egyszerűen a mennyiségi pénzelmélet védőszentjei közé, egy elképzelt Hume–Ricardo–Fisher–Friedman–Lucas-vonulatba, mert az összetettség, a pénzről szóló diskurzus sokrétűsége nem csupán analitikus, technikai kérdés. Ami a modern közgazdász olvasatában kijavítandó logikai hiba, inkonzisztencia, az az eszmetörténész interpretációjában a szegény és gazdag országok fejlődésének paradoxonáról,¹⁷ az angol–francia hatalmi vetélkedésről és a kereskedelmi féltékenységről szóló politikai és gazdasági diskurzus rövid és hosszú távú szempontjainak összetettsége, amely a korabeli skót közönséget szem előtt tartva fogalmazta meg a fejlődés lehetséges és kívánatos opcióit. Ez persze nem azt jelenti, mintha az ő elemzése hibátlan, minden inkonzisztenciától mentes lett volna. Samuelson például egy tanulmányában javította ki a Hume gondolatmenetében megtalálni vélt hibát („elemzése hibás és nem teljes”). A modern közgazdaságtan nyelvén ez úgy fogalmazható meg, hogy az érmeáramlási mechanizmus levezetésekor Hume figyelmen kívül hagyta a fizetési mérlegek monetáris elemzésének alapjaként szolgáló egy ár törvényét és a Marshall–Lerner-feltételt, amely szerint a valuta leértékel(őd)ése csak akkor vezet a kereskedelmi mérleg hiányának eltűnéséhez, ha az export és import keresletrugalmasságának összege egynél nagyobb (*Samuelson* [1986] 141. o.).¹⁸

Miként ő is említette, az egy arra vonatkozó ellenvetés korántsem volt új, már James Oswald of Dunnikier szavá tette 1749-ben Hume egyik, a kereskedelem mérlegéről szó-

¹⁶ „A képzelt és fiktív pénz bősége éppen olyan hátránnyal jár, mint a forgalomban lévő valóságos pénz mennyiségének megnövekedése ..., de ez a titkos bőség a bizalmatlanság első fuvallatára eltűnik és zűrzavart szül.” (*Cantillon* [1755].) A Cantillon és Hume érvelése közötti számos párhuzam sok vitára adott alkalmat: ismerte-e Hume saját esszéi megírásakor Cantillon művének kéziratát, amely csak 1755-ben jelent meg nyomtatásban? *Hayek* [1931/1991] és *Thornton* [2007] egyértelmű igennel válaszolt e kérdésre, *A. E. Murphy* [1986] nemmel, *Wennerlind* [2008] szerint elképzelhető, de nem valószínű. Legújabban *Berg* [2012] foglalkozott a kérdéssel, bevonva elemzésébe Philip Cantillon, a „nagy” Richard Cantillon unokatestvérének 1759-ben angolul megjelent könyvét, amely viszont sokat merített Hume esszéiből. *Berg* szerint a valószínű magyarázat az, hogy a hasonlóságok véletlen egybeesések, vélhetően arra vezethetők vissza, hogy mindketten „a korabeli hasonló elfogadott gazdasági nézetekre válaszul fejtették ki álláspontjukat”.

¹⁷ Ennek elemzését lásd *Hont* [2005], [2008].

¹⁸ Hume-ot kijavítva Samuelson itt is határozottan a visszafelé olvasás módszerét alkalmazta, hiszen ahhoz a célkitűzéséhez, amely a közgazdaságtan történetének feladatát „a minden klasszikus szerzőben megszületni próbáló modern közgazdász” világra segítéseként értelmezte. Lásd például *Samuelson* [1987] és *Winch* [2009]. H. Thornton, a klasszikus pénzelmélet kiváló teoretikusa és gyakorló bankár a hitel és a papírpénz kérdéseit tárgyaló alapvető monográfiája előszavában 1802-ben azt írta, hogy a „pénzérme, papír hitel, árfolyam és kereskedelmi mérleg” kérdéseivel foglalkozó szerzők (Locke, Montesquieu, Hume, Steuart, Smith) érvelését a korábbi idők körülményei befolyásolták s ezért megfigyeléseik nem mindig helytállóak, és fő elveiket sem kellő körültekintéssel fogalmazták meg (*Thornton* [1802] VII–VIII. o.).

ló esszéje kéziratának olvasásakor:¹⁹ Ha a pénz mennyisége csökkenne egy országban, „ez nem jelentené a javak és a munka árának szükségszerű és arányos csökkenését”, hiszen ha nincs mesterséges akadály a forgalom útjában, akkor ezeket a szomszédos országok pénzével vásárolnák meg, ahol nem csökkent a pénz mennyisége. „Egymással érintkező országokban minden szállítható áru ára közel azonos lenne... csupán a szállítási költség adódna hozzá.” (*Caldwell Papers* [1854] I/II. 97. o.) Samuelson azonban nem érzékelte azt, hogy Hume gondolat kísérlete a „gazdag ország–szegény ország” vita összefüggésrendszerében fogalmazódott meg, arra keresve választ, hogy a fejlett ország előnye behozhatatlan, vagy ellenkezőleg: „különféle okok szerencsés összejátéka ... elejét veszi annak, hogy ez csupán egyetlen nép körében történjen meg”, mivel a „pénzbőség előidézte drágaság olyan hátrány, amely együtt jár a fejlett kereskedelemmel”, és lehetővé teszi, hogy az alacsonyabb bért fizető fejletlenebb országok „a külföldi piacokon a gazdagok árainak aláigérjenek” (*Hume* [1992–1994] II. 43–44. o.) Oswald következtetése ezzel szemben egyértelmű és pesszimista volt: „A gazdag ország előnye a szegény hátrányaival összehasonlítva, úgyszólván végtelen és minden bizonnyal érvényesül”, mert a gazdag ország olcsón tudna vásárolni nyersanyagokat és létfenntartási javakat, így a bérek sem lennének magasabbak s ezért a „a világ fővárosa lenne ... , míg az összes környező ország az ő provinciájává válna” (*Caldwell Papers* [1854] I/II. 105–106. o.)

Hume meggyőződése szerint csak a mesterséges vagy fizikai akadályok, így Kína esetében a nagy távolság képes megakadályozni, hogy „e szorgos nemzet elszívja nemesfém-feleslegünket”. Oswald viszont úgy ítélte meg, Kína példája „inkább ellene szól” Hume tézisének: noha ez az ország valóban folyamatosan szívja el az ezüstöt Európából, de nincs jele vagy bizonyítéka annak, hogy „a munka és az áruk ára ezzel arányosan emelkedik” (uo. 102. o.). A távolság csak a nagy tömegű javak kereskedelmét akadályozza, a luxuscikkét nem, ezek útjába csak az „emberek mesterséges politikája” állíthat gátat. A távolság és a földművelést támogató politika miatt Kínában csak kevés ember termel az európai piacra selymet, gyapotot, porcelánt. „Ha Kína közelebb lenne Európához ..., hamarosan onnan szívnák el az olcsó létfenntartási cikkeket és nyersanyagokat, amelyeket éppoly olcsó, de képzetesebb munkások dolgoznának fel” – szemléltette konkrét példán Oswald (uo. 103. o.), hogyan vezet az egyetlen ár a fejlettségi különbségek fennmaradásához.

Míg az Oswald példáját megalapozó „egy ár” kérdésében Hume válaszlevele nem adott egyértelmű eligazítást,²⁰ a szegény és gazdag ország kilátásait illetően félre-

¹⁹ Oswald of Dunnikier, Smith földije, parlamenti képviselő, a skót hajózási és kereskedelmi ügyek megbízottja a kormányban. *Hont* [2005] mutat rá arra, hogy *Rotwein* [1970] véleményével szemben Oswald Hume-nak csupán a kereskedelmi mérlegről szóló esszéjét ismerte, a többi érvelését nem. A levél teljes szövegét lásd *Caldwell Papers* [1854] I/II. kötet, 93–107. o.

²⁰ Így vélekedik *Schabas* [2008a] és *Dimand* [2008] is, ellentétben *Cesarano* [1998] nézetével, aki szerint az esszé figyelmes olvasása a szóban forgó levéllel összhangban lehetővé teszi az egyértelmű interpretációt, és megvédi Hume-ot az egy ár kérdésében elkövetett hiba vádja ellen. Az életmű tágabb összefüggésében egyaránt lehet olyan szövegeket idézni, ahol Hume maga is az egy árra hivatkozott: „azonos munkafajtának nem lehet kétféle ára, és ez érvényes minden árura, amit exportálnak, vagyis szinte az összes árura” – írta Turgot-nak 1766-ban. Másfelől viszont hangsúlyozta a szembeötlő regionális különbségeket: „az élelmiszerárakat illetően nagyobb a különbség Párizs és Languedoc, mint Yorkshire és London között” (*Hume* [1992–1994] II. 117. o.).

érthetetlenül fogalmazott: „Minden dolog növekedése, akár a természetben, akár a művészetekben és iparkodásban, végül önmaga akadályává válik. A gazdag ország minden iparcikket megszerezne és megtartana, amely sok tőkét vagy magas szaktudást igényel, de a szegény ország nyerne mindent, ami egyszerűbb és több munkát kíván.” Kína távolsága fizikai akadály a forgalomnak, s annak a néhány árunak, ami belekerül a kereskedelembe, az árát nemcsak a hosszú utazás emeli meg, hanem a monopóliumok és az adók is. „Egy kínai naponta másfél pennyért dolgozik, és nagyon szorgalmas. Ha olyan közel lenne hozzánk, mint Franciaország vagy Spanyolország, minden dolog, amit használunk, kínai lenne, egészen addig, amíg a pénzmennyiség és az árak nem kerülnének egy szintre, vagyis olyan szintre, amely megfelel a népesség, az iparkodás és az áruk mennyiségének a két országban.” (Hume [1932] I. 143–144. o.)

Oswald hosszú levelében utolsónak az államadósság és az azt megtestesítő papírpénz (kötvények, értékpapírok) kérdésére tért ki. Itt a helyzet fordított volt: ő sokkal kevésbé tartott az így forgalomba kerülő pénzmennyiség káros hatásaitól, mint Hume. Csak egy illet látott: az évjáradékok kifizetése szükségessé teszi az adóemlést, amitől az árak is nőnének. „De az a véleményem, hogy nincs semmilyen más rossz hatása, amit ön tulajdonított neki.” Nem igaz, hogy a fentiekben túl növelné az árakat, de az sem, hogy a külkereskedelemben ne fogadnák el pénz gyanánt, „mindaddig az arany és az ezüst igazi képviselőjeként forogna, amíg a járadékát fizetik, vagy a kötelezvényt teljesítik”. Ezért lehet jelentős mennyiségük „szerencsétlenségünkre” külföldiek kezében, és ezért használhatják hazai birtokosaik, a köz hitelezői külföldi áruk megvásárlására (Caldwell Papers [1854] I/II. 106. o.)

Hume annak tulajdonította Franciaország nemesfémekben való gazdagságát, hogy „a franciáknak nincsenek bankjaik, a kereskedői váltók nem terjedtek el úgy, mint nálunk, és hivatalosan nem engedélyezik az uzsorát vagy a kamatra adott hitelt”. Emiatt olcsóbbak az élelmiszerárak és a munkabérek, ami „nagy előnyökkel jár a kereskedelemben vagy vészhelyzetek esetén” (Hume [1994] 80. o.)

Oswald ezt így nyugtázta: nem értem, hogyan lehet ilyen magyarázatot adni. Franciaország kormányzati adóssága nagyobb tőkét és törlesztési kötelezettséget jelent, mint a brit államé, ugyanakkor kevésbé forgalmazható vagy nehezebb eladni, „s ezért kevésbé képviseli azt, amire hivatott”. A nehezebb eladhatóság azonban nem változtat azon, hogy a francia államadósság ugyanúgy értékpapír, mint amivel a britek kereskednek. Abban viszont egyetértettek, hogy a gyarmati hatóságok által kibocsátott papírpénz, a „névleges font” csalás, mert bár a font sterlinget képviseli, de fizetési eszközként nincs semmilyen standard értékhez kötve, nincs lejárat, kamata, „értéke a kibocsátás mennyiségével arányosan csökken”. (Caldwell Papers [1854] I/II. 106–107. o.)

1749-ben Hume egy másik levelezőpartnerével is megvitatta az államadósság kérdését. Az előző évben jelent meg Montesquieu nagy műve, A törvények szelleme, amely – miként Hume írta – „kiérdemelte minden nemzet nagyrabecsülését, a századok csodálatát”, s alkalmat adott a skót filozófusnak, hogy néhány ponton kommentálja és megerősítse a „rendszer elveit” (Hume [1932] I. 133. o.). Montesquieu elutasította Melon paradoxonát, amely szerinte a különböző értékpapírok összekeve-

réséből fakad. Az „önmagának tartozó állam adóssága” nem ösztönzi a kereskedelem forgalmát, erre csak a bankjegyek és részvények alkalmasak, de az „állam adósságát megtestesítő papiros” nem. Noha ez utóbbi alkalmas vagyontárgynak a magánosok szempontjából, de az állam számára sok hátránnyal jár, melyeket Montesquieu listába szed: a külföldi tulajdonosoknak fizetendő kamatoktól, a pénz alacsony árfolyamán át a magas adóig és a jövedelmek átcsoportosításáig az iparkodók rovására a henyélő járadékosokig. „Elsoroltam a hátrányokat; előnyöket ezen a téren nem ismerek” – foglalta össze szárazon a következtetést. (*Montesquieu* [2000] 587–588. o.)

A szabad nemzet (Anglia) alkotmányát és kormányformáját vizsgálva viszont más szempontot hangsúlyozott Montesquieu: „az ilyen államnak biztos a hitele, mert saját magától vesz kölcsön, és saját magának fizet”. A szabad nemzet nemcsak jóval súlyosabb adókat kész megfizetni, mint amekkorát az önkényuralkodó alattvalóira kényszeríthet, de arra is hajlandó, hogy az állam rendelkezésére bocsássa a hadviseléshez szükséges, a természetes erőforrásokon felüli hatalmas „képzeletbeli értékeket” (*richesses de fiction*), „amelyeket a bizalom és kormányzatának jellege valóságos értékekké képes változtatni”. Szabadság és közhitel egyfajta „angyali körben” erősíti egymást: a szabad állam úgy őrzi meg szabadságát, hogy „saját állampolgáraitól kölcsönöz”, az állampolgárok pedig, akik tisztában vannak azzal, hogy „idegen hódítás esetén az állam hitele elveszne, újabb okot találnak ... az állam szabadságának megvédésére”. (Uo. 469. o.)

„A közhitel hátrányainak felsorolása ... helytálló – kommentálta Hume –, de nincsen előnye?” Ő ezt abban látta, hogy a tőkéje egy részét államkötvényekben tartó kereskedőnek kevesebb pénzre van szüksége üzleti forgalmához, ez a tőke állandó jövedelmet hoz számára, és így lehetővé teszi, hogy áruira kisebb nyereséget terheljen, „ami előnyös a kereskedelem számára”. Levelében nem tért ki arra, mit gondol Montesquieu okfejtéséről az angol szabadság és az államadósság összefüggését illetően, pedig már 1741-ben a *Polgári szabadságról* írt esszéje első változatában (amely akkor még *Szabadság és despotizmus* címmel jelent meg) sötét színekkel ecsetelte az ebből fakadó veszélyeket. „A szabad kormányzatokban megfigyelhető elfajulás rejtett oka az állam eladósodása és a közbevételek elzálogosításának gyakorlata ... Olyan hátránynak tűnik ez tehát, amely csaknem minden szabad kormányzatot fenyeget, a dolgok mostani állása mellett azonban különösen a miénket.” Míg az abszolút uralkodó „akkor jelenthet fizetésképtelenséget, amikor csak akar, adósságai sosem szipolyozzák ki a népet”, addig a szabad kormányzat a hitelezők miatt, akik rendszerint „a nép, de főleg a legmagasabb hivatalok birtokosai” közül kerülnek ki, „ezért az állam nehezen nyúl ehhez az eszközhöz, mely időnként szükséges lehet, de mindig kegyetlen és durva” (*Hume* [1992–1994] I. 100–101. o.).

Miért volt Hume ennyire borúlátó éppen abban az évben, amikor az angol államadósság összege már több mint egy évtizede csökkenő tendenciát mutatott, és a törlesztés terhei nominálértékben is legalacsonyabbak voltak a Déltengeri-buborék óta – ezt csak találgatni tudjuk. Lehetséges, hogy az előző évben kirobbant osztrák örökösödési háború hatását vette számításba. Azt viszont tudjuk, hogy az *Esszék* 1752-es kiadásában az államadósság következményeit firtató kérdésre – „Akkor hát mi leszen velünk?” – adott válasza egyszerre volt drámai: „lehetetlen, hogy az adósság

és a nemzet egyszerre fennmaradjon” és hangsúlyozottan elméleti jóslatot kimondó: „ezeket a nem is oly távoli eseményeket az értelem csak annyira látja világosan előre, mint bármi más, ami az idő méhében szunnyad”. Az eredetiben prófécia szerepel, de Hume szarkazmusa nem hagy kétséget: ez a jövőbelátás nem isteni megszállottságot kíván, hanem csak annyit, „hogy az ember az eszénél legyen, és ne befolyásolják a népszerű örültségek és tévhitek”. A kétarcúság végighúzódik az érvelésen. Az egyik narratívában az államkötvények „a pénz egyik formájaként” lehetővé teszik a kereskedelmi haszon és az árak csökkentését, növelik a forgalmat, és ösztönzik az ipart. „A hosszú megszokás miatt” a társadalom „minden osztálya különös közömbösséggel viseltetik az államadósság fennállása iránt”, az államcsőd esetleges bekövetkeztét s az ezzel összefüggő társadalmi konfliktust a hitelezők és a birtokos gentry között „egy igen közeli időre, mondjuk, egy fél évszázadon belülre jósló” állásponttal szemben indokolt az óvatosság: „atyáink efféle jóslataira” rácafoltt „a közhitel minden várakozást jócskán túlhaladó fennállása”. (Hume [1992–1994] II. 127. o.)

Még egyértelműbb a történelmi perspektíva tágas időhorizontja abban a fejtegetésben, amikor Hume a különböző adók hatását vizsgálva utasította vissza Melon paradoxonát: az adóbevételek elzalogosítása az államadósság miatt gyengíti az államot, hatása nem korlátozódik arra, hogy „a vagyon az egyik zsebből átvándorol a másikba”. Ez utóbbi folyamat, a „bakon ülők” és „a kocsiban utazók” helycseréje „a következő 500 évben” valószínűleg anélkül megy végbe, hogy „e nagy változást az állam megérezné” (uo.).

De már az 1752-es szövegben is sokkal erőteljesebbek a katasztrófa-forgatókönyv: „a közhitel természetes és erőszakos halálának” argumentumai. A pozitív hatások ellenére lényegében éppúgy negatívan értékelték az államadósság hatásait, mint Montesquieu: „a belőle következő jó és rossz össze sem mérhető egymással” (uo. 117. o.). A káros következmények listája is *A törvények szellemét* idézi, Hume csak a túlméretezett fővárosba – az ebből adódó előnyök hatására – áramló emberek és vagyon esetleges hátrányaival fejelte meg Montesquieu felsorolását. Ennél fontosabb rétege az érvelésnek az okok keresése; Hume kárhoztatta a miniszterek rövidlátó, pillanatnyi érdekek szerint cselekvő magatartását, amelyet a modern világ általános érvényű jelenségeként látott, és nem kötötte azt valamelyik kormányformához, párthoz vagy politikushoz, mint korábban Davenant és Bolingbroke. „A miniszterek számára nagyon csábító, hogy olyan eszközökhöz nyúljanak, amelyekkel hivatali idejük alatt anélkül tehetnek valami nagyot, hogy adókkal terhelnék a népet, vagy magukkal szemben közvetlen felháborodásra adnának okot. Ezért szinte minden kormányzatban visszaélnék azzal a lehetőséggel, hogy adósságba verjék az államot” – összegezte az *Esszék* 1770-es kiadásában a lehangoló tanulságot (uo. 115. o.).

Három lehetséges utat vett szemügyre az adósság felhalmozódásának következményeként: az adósságtörlesztési terveket, „a közhitel természetes halálát” és „a közhitel erőszakos halálát”.

Az adósságtörlesztésre született javaslatok közül Hume Hutcheson tervezetével foglalkozott, ami – több mint 30 évvel annak megjelenése után – arról tanúskodik, hogy a South Sea Company kíméletlen kritikusaként ismert politikus és gazdasági pamfletíró korabeli reputációja nem volt olyan rossz, mint amilyenek egy mai gaz-

daságtörténész szerint lennie kellett volna.²¹ Ha az adósságteher tovább súlyosbodik, lehetséges, hogy néhány „merész tervfaragó” fantasztikus törlesztési javaslatokkal áll majd elő, s ekkor ugyanaz fog történni, mint Franciaországban: maga „az orvos adja meg a kegyelemdőfést” a közhitelnek (uo. 125. o.). Hume – egyetlen lábjegyzetet leszámítva – sehol sem említette Law nevét, de jól ismerte műveit, és azzal is tisztában volt, hogy a pénzkínálat növelése révén indukált gazdasági fejlődés javaslatainak 1720 után is sok támogatója volt Skóciában és Írországban, közöttük nagy befolyású arisztokraták, mint a Campbell fivérek: Argyll herceg és Ilay gróf, vagy fontos gondolkodók, mint Berkeley püspök. Az előzőkben ismertetett, a pénzmeny-nyiség növekedésének hatásait vizsgáló fejtegetéseiben Hume ezekre a javaslatokra és vitákra is reflektált, ezért is indokolt volt számára, hogy az államadósságról szólva emlékeztesse olvasóit Law franciaországi bukására.

A második lehetőség az, amikor a hadviselő állam – akár kudarcot vall, akár sikeres hódításaiban – olyan helyzetbe kerül, hogy „a folyó év szükségleteinek fedezése érdekében kibocsátott kötvényeket senki sem jegyzi majd”, amikor a pénzforrások kimerülnek, a hitelképesség „sorvadni kezd”, ráadásul külső támadás vagy belső lázadás fenyeget – sorolta egy katasztrófahelyzet összetevőit Hume. Mit kell ilyen végszükségben tenni? A közösség önfenntartásának joga, az értelem és a félelem egyaránt arra sarkall, hogy ha a kincstárban még megvan az aktuális kamatfizetés fedezete, azt le kell foglalni a napi kiadásokra. Ez súlyos tiltakozást idéz elő, ezért talán majd pótolni kell a lefoglalt összeget. „De ennyi épp elég. Az egész, már eddig is ingatag szerkezet most halomra dől, s ezeket temet maga alá ... ezt a közhitel *természetes halálának* nevezhetnénk”. (Uo. 126. o. – *kiemelés az eredetiben.*)

Anglia szándékos államcsődje az 1752-es szöveg lábjegyzete szerint nem fenyeget hosszú távú következményekkel, „valószínűleg nem sok időbe telne, és a közhitel megint ugyanúgy virágozna, mint azelőtt”. Hume az emberi magatartást a múltbeli tapasztalatok, nem pedig a jövőt illető előrelátás következményének tartotta, de szkepticizmusa azt sugallta, az emberek mindig hajlandók „bekapni ugyanazt a csalétket”. Az „ígéretet, a tetszetős látszatok és a pillanatnyi érdekek” befolyása akkora, hogy újra és újra sikerül lépé csalni az embereket, ezért a politikában „a népnek való buzgó hízélgés és a hazafiság áradása kitaposott út a hatalomhoz és zsarnoksághoz”, s ezért a fizetések felfüggesztése esetén sem kell félni attól, hogy ez örökre lerombolja a hitelt. „A köz olyan adós, akit senki sem tud arra kötelezni, hogy fizessen.” A hitelező egyetlen biztosítóka, hogy az állam érdekelt hitelessége megőrzésében, de „ezt az érdeket könnyen felülmúlhatja egy hatalmas adósság, vagy egy súlyos és rendkívüli vészhelyzet”, még akkor is, ha a szükség olyan lépésekre kényszeríti az államokat, „amelyek ellentétesek tulajdonképpeni érdekeikkel” (uo. 127. o.).

Az „igazán nagy szerencsétlenség” a harmadik eset, amikor nem a néhány ezer hitelezőt áldozzák fel „milliók érdekeiért”, hanem fordítva. A „népi (vagyis parla-

²¹ Helen Paul szerint az, hogy Hume – mint azt korábbi tanulmányomban (*Madarász* [2011] idézetem – az egyszeri vagyoadó révén történő adósságtörlesztés elképzelését „értelmes emberek által helyeselt”, ám megvalósításra esélytelen javaslatnak tekintette, csak azt bizonyítja, milyen nehéz eldönteni, mekkora jelentőséget tulajdonítsunk a kortársak véleményének, amikor egy politikailag elfogult szerző „még a György-korabeli gazdasági írásk között is gyenge kísérletéről van szó” (*Paul* [2009] 13. o.).

mentáris) kormányzat” a miniszterek számára megnehezíti az önkéntes államcsőd kieroszakolását. Bár a parlament két házában a földbirokokosok kezében van a dominancia, s valószínűleg „egyikük sem fektetett nagyobb összegeket államkötvényekbe”, de olyan szoros kapcsolatok fűzik őket a kötvénytulajdonosokhoz, hogy a józan ész és az igazságosság követelményein túl is védeni fogják a köz bizalmát. Ha Anglia ellenségei átlátják ezt a csapdahelyzetet, hogy „biztonságunk záloga a kétségbeesés”, akkor az európai egyensúlyra leselkedő veszélyt csak akkor fedik fel, amikor a „küzdelenben elfásult és az adósságtól megbénult gyermekeink” tétlenül nézik, amint a hódító zsarnoki uralma alá hajt mindenkit. „Ezt ... nevezhetnénk a közhitel *erősza-kos halálának*” (Uo. 128. o. – *kiemelés az eredetiben*).

A közhitel természetes haláláról és gyors feltámadásáról szóló érvelés – ahogyan Hont [2005] írja – lehetővé tette ama vád kivédését, hogy ez az út elkerülhetetlenül súlyos kereskedelmi visszaeséshez vezet, bár – mint látni fogjuk – ez nem mindenki számára volt meggyőző. De miért nem lehet elkerülni e három lehetőség mind-egyikét, megakadályozni az államadósság növekedését a megfelelő adók kivetésével és behajtásával, illetve olyan politikával, amely nem követel akkora kiadásokat? Az utóbbi kérdés Hume számára a hatalmi egyensúly fenntartásának „józan éssen és nyilvánvaló szempontokon alapuló elve”, vagyis az a „szükséges és igazságos küzdelem”, amelyet Nagy-Britannia az európai uralomra törő francia monarchia ellen folytatott. Míg a hatalmi egyensúly fenntartásáért folyó harcban a „múlt alapján” abban bízott, hogy a „nép hazafias szelleme” és a szabad kormányzat áldásainak tapasztalata sohasem engedi ellankadni az ország erejét, indokoltnak tartotta volna, hogy „a modern politika józan szelleme” lépjen a féltékeny versengés helyére. „Azt látjuk, hogy Franciaországgal szembeni háborúinknak több mint a fele – és az összes államadósságunk – inkább oktalan hevességünknek, semmint szomszédaink nagyravágásának köszönhető.” (Hume [1992–1994] II. 103. o.) Különösen értelmetlennek tartotta azt, hogy a brit kormány olyan háborúban vállalt súlyos adósságot, amelyben csupán segédc csapatokkal vett részt: az állami jövedelmek alacsony kamat melletti elzalogosítása egy ilyen háborúban „a legvégzetesebb tévedés, amit egy önmagát bölcsnek tekintő és politikában járatos nemzet valaha is elkövetett”. Az adósság konvertálása fix kamatozású kötvényekké („már ha ez gyógyír és nem mérég”) pedig csak a legvégső esetben alkalmazható.

Ez a fejtegetés összecseng azzal a híres passzussal, amely a közhitelről szóló esszéjében olvasható. „Amikor az eladósodott uralkodókat és államokat harcolni és perlekedni látom, akkor ez számomra mindig olyan, mintha dorongokkal ütlegelnék egymást a porcelánboltban.” (Uo. 125. o.)²² A politikai és kereskedelmi féltékenység ijesztő végeredménnyel fenyeget, az adósság végül vagy a nemzeti függetlenség elvesztéséhez vagy egy újfajta despotikus rendszer kialakulásához vezethet (Hont [2005] 84–85. o.).

²² Kant *A fakultások vitájának* második fejezetében idézte Hume hasonlatát, azzal egészítve ki, hogy ez „a heroikus orvosság” (tudniillik hogy az okozott károkat utóbb ki kell fizetni) „az emberi nem állapotának közelgő, már most mutatkozó jobbra fordulást” ígéri. *Az örök békéről* szóló írásában az előfeltételek között szerepeltette a háborús célokat szolgáló államadósság tilalmát (Kant [1997] 432., 260. o.). Lásd még Hont [2005] és Sonenscher [2007].

De miért nem oldja meg ezt a problémát az adók rendszere? Az adókról szóló esszét Hume egy paradoxonnal indította: minden újonnan kivetett adó növeli a képességet annak elviselésére, és ösztönzi a nép iparkodását. „Ez azonban olyan elv, amellyel könnyű visszaélni ... bizonyos határok között van némi elméleti és tapasztalati alapja.” (Hume [1992–1994] II. 107. o.) Legjobbnak a fogyasztási, azon belül a fényűzési adókat tartotta, a vagyonadót szükségesnek, de számtalan hátránnyal járó formaként jellemezte, a fejadókat veszélyes megoldásnak, az önkényesen kivetett adókat pedig, amelyeket „beszedésük módja az iparosságot sújtó büntetésekkel alakítja”, egyenlőtlennek és ártalmasnak ítélte (uo. 109. o.). Ugyanakkor a közszabadságról szóló esszében,²³ amely a republikánus kormányforma híveként a francia abszolút kormányzatot természetéből fakadóan ártalmasnak nyilvánította a kereskedelemre, megfogalmazta azt a sejtését, hogy „a monarchikus kormányzatok inkább javulnak, a népi jellegűek pedig inkább elfajulnak”, s így a kettő egyre inkább egyformává lesz. Hume szerint a francia monarchia igazi baja ebben a tekintetben nem abból fakad, hogy az uralkodói despotizmus vagy a nemesség önkénye és kiváltságai miatt többféle és magasabb adót szednek, „hanem abból, hogy behajtásuk módszere költséges, egyenlőtlen, önkényes és bonyolult”. Ennek pedig egyetlen „nyertese egy sajátos, a nemesség és az egész királyság számára igencsak gyűlöletes emberfajta – tudniillik a *financier*” (adóbérlő) (Hume [1992–1994] I. 100. o.). Bár Hume francia olvasói számára ez a diagnózis igencsak ismerősen hangzott, mégis meglepő volt egy olyan szerzőtől, aki a republikánus erény szigorú érveivel szemben védelmébe vette „a kifinomultságot, a nem túlhajtott fényűzést”, amely számos francia gondolkodó szemében összefonódott az adóbérlők parazita életmódjával és kártékony befolyásával (Madame Pompadour), elvonva az erőforrásokat a mezőgazdasági termeléstől és veszélyeztetve a politikai szervezet fennmaradását (Shovlin [2006], [2008]). A bajok orvoslása, a reform ezért lehetséges, csupán egy tisztán látó uralkodó vagy miniszter fellépése kell hozzá, „aki felismeri saját maga és közössége érdekeit” és elegendő erővel is rendelkezik „az ősi szokások megtöréséhez” s a siker nyomán „ezen abszolút kormányzat és a mi szabad kormányformánk közötti különbség sem tűnne olyan hatalmasnak, mint most” (Hume [1992–1994] I. 100. o.).

Az adóztatás és a politikai szabadság sajátos viszonya Hume szerint azt „a politikai intézmények esetében gyakori jelenséget” szemlélteti, amit a skót felvilágosodás eszmétörténetében és a közgazdaságtanban a „nem szándékolt következmények” tételeként szoktak tárgyalni: „a dolgok következménye pont az ellenkezője annak, amire első ránézésre számítottunk”. A török birodalom egyik alapelvének tekintik, hogy a szultán „mindenki életének és vagyonának abszolút ura, mégsem vethet ki új adókat”, s aki megpróbálta, vagy arra kényszerült, hogy visszavonja rendeletét, vagy szembesült „makacssága végzetes következményeivel”. A despotikus uralom paradoxona, hogy ez a „vélemény vagy előítélet” nem „az elnyomás lehető legjobb ellenszere”; éppen ellenkezőleg: mivel nincs módja a bevételek szabályos növelésére, a szultánnak meg kell engednie, hogy alattvalóit a basák és helytartók elnyomják és kifosszák, ő maga pedig az utóbbiakat fosztja ki. Ha az európai

²³ A magyar fordítás *A polgári szabadságról* címmel közli.

uralkodókhoz hasonlóan kivethetne új adókat, akkor érdeke ennyiben egybeesne népének érdekeivel, „azonnal megérezné a rendszertelen adóztatás káros következményeit, és belátná, hogy egy általánosan kivetett adóval beszedett font kevesebb kárt okoz, mint egy egyenlőtlenül és önkényesen behajtott shilling”.²⁴ (Hume [1992–1994] II. 112. o.)

Drámaian megváltozott-e Hume véleménye a hétéves háború nyomán, s ez tükröződik-e a közhitelről szóló esszét kiegészítő új szövegekben? Hont [2005] olvasatában e kiegészítések a felelősek azért, hogy az esszét úgy tartják számon, mint „jeremiádát, a 18. századi country eszme-futtatások legsötétebbikét” (340. o.) A siker által elleplezett kudarc Hume szerint éppen azért következett be, mert Nagy-Britannia – minden esély ellenére – képes volt megnyerni a háborút, és „a saját természetes erejét, de a legnagyobb birodalmakét is meghaladó teljesítményt mutatott”. De éppen ez a siker, „e túlzott erő kifejtés az a melléfogás”, amely magában hordozza „a romlás magvait”. Én ehhez hozzátenném, Hume a háború nyomán azt is végiggondolta, amit az adókról szóló esszében korábban nyitva hagyott. Vajon meddig növelheti a szabad kormányzat az adókat, meddig érvényes az új adókkal együtt növekvő adófizetési képesség paradoxona, mikor és hogyan kell bekövetkeznie az „adóztató állam” politikai válságának, milyen következményekhez vezet ez monarchikus és milyenhez republikánus berendezkedésben. Az eredmény hasonló volt ahhoz a következtetéshez, amit Montesquieu vont le Law működésével kapcsolatban:

„Mr. Law, nem ismervén sem a köztársasági, sem a monarchikus alkotmányt, a zsarnokság egyik legnagyobb szálláscsinálója lett, akit Európában valaha is láttak. Azokon a változtatásokon kívül, amelyeket olyan hirtelenül, olyan szokatlan és hallatlan módon hajtott végre, el akarta törölni a közbenső rangokat, és meg akarta semmisíteni a politikai testületeket, irreális visszafizetéseivel felbomlasztotta a monarchiát, és úgy látszott, magát az alkotmányt is pénzre akarja váltani.” (Montesquieu [2000] 66. o.)

Gondolatkísérletében Hume felvázolta azt az állapotot, amikor minden adót és illetéket „annyira felszóftak, amennyire az a kereskedelem és az ipar teljes összeomlása nélkül lehetséges”, ráadásul mindezt örök időkre elzalogosították, és új adókat már senki sem tud kifundálni. Ebben a „természetellenes állapotban” csak a kötvénytulajdonosok zsebelik be az adók és illetékek mellett az összes járadékot és házbért is, s a kötvényben megtestesülő tulajdon szemben a földbirtokkal nincs helyhez kötve, gyorsan átruházható, és tulajdonosai „a világnak azon a táján költethetik el jövedelmüket, ahol kedvük szottyán letelepedni”. A tulajdon mobilitása aláássa a társadalmi hierarchiát, „Nemesség, dzsentri, család minden eszméje – isten veletek!” A földbirtokosi érdek (*landed interest*) politikai képviselőjének eltűnésével a szabadság intézményi alapjai megsemmisülnek. „A választásokat kizárólag megvesztegetés és korrupció útján döntenek el, a király és a nép közötti köz-

²⁴ Takuo Dome szerint Hume két esszéje az adózásról és a közhitelről kimutatta, „hogy a közhitel és a liberális (sic!) és kereskedelmi társadalom fennmaradása nem egyeztethető össze”. Ebben az ábrázolásban a probléma megoldása mint „Hume öröksége” maradt az utódokra, ami három kérdésre volt bontható: a kormánykiadások kezelése, a méltányos és hatékony adórendszer, valamint az államadósság kezelése (Dome [2004] 4–5. o.).

tes hatalom teljesen szertefoszlik, nem lehet elkerülni az önkényuralom diadalát.” (Hume [1992–1994] II. 121. o.)

Ahhoz, hogy ennek teljes súlyát fel lehessen mérni, Hume sajátos érveléshez folyamodott: fel kell tételeznünk, hogy a kiterjedt kereskedelem és gazdagság azután is megmarad, hogy az állam mindent elzalogosított. A korrupt zsarnokságban virágzó kereskedelem meghökkenítő feltevése azért szükséges, hogy indokolni lehessen, megvédéséhez továbbra is szükség van a korábbival azonos katonai hatalomra, védelmi kiadásokra. Ennek kétféle forrása képzelhető el. Az egyik: ha az uralkodói hatalom abszolút, kedve szerint korlátozhatja vagy függesztheti fel a kötvénytulajdonosok járadékának kifizetését. Mai szóhasználatl ez az államkötvények leértékelését, a törlesztés átütemezését jelenti, de így a tulajdonnak e formája Hume szerint teljesen hiteltelenné válna, s mindenki jövedelme az uralkodó kénye-kedvétől függne, „ez azonban az önkényuralom olyan foka, ameddig még egy keleti uralkodó sem jutott el soha”.

A másik: ha a döntés olyan nemzeti testület kezében van, amelyben „szükségképpen a járadékosoké a főszerep”. Ebben az esetben Hume még a kormányzat működését sem látta biztosíthatónak, mivel az önző járadékosok nem lennének hajlandók feláldozni jövedelmüket. „Néhány köztársaságban²⁵ van példa arra”, hogy a jövedelem meghatározott részét az állam fenntartására fordítják, ez azonban rendkívüli erőfeszítés és „sosem lehet az állandó védelem alapja”. Ezek az előrelátható veszélyek, ha a kormányzat minden jövedelmét elzalogosította, az állam lesz minden föld tulajdonosa és minden elképzelhető adót kivetnek: „a kormányzat gyorsan elerőtlenedik, tétlenségbe süllyed és megbénul” (Hume [1992–1994] II. 122–123. o.).

Az államadósság már-már rémlátássá váló gondja másutt is erőteljes szavakra sarkallta Hume-ot. 1771-ben írta egy levelében kiadójának, William Strahannak:

„Bárcsak egyetérthetnék Önnel a közügyek virágzását illetően! De ha számba veszem, hogy 1740 és 1761 között, csupán 21 év alatt, miközben a legbékésebb uralkodó ült Franciaország trónján, a nemzet adóssága százmillióra nőtt, hogy a bölcs és erényes miniszter, Pitt a szükségtelen háború hat hónapja alatt több adósságot csinált, mint amennyit nyolc békeév alatt törleszteni tudtunk, ... semmi mást nem látok előre, mint vagy a nemzet, vagy a hitelezők biztos és gyors veszét. Az utóbbi, bár nagy szerencsétlenség, mégsem komoly az előbbihez hasonlítva, de nem tudom elképzelni, hogyan következhetne be, amíg ezek a hitelezők töltik be az összes főbb hivatalt, és ők rendelkeznek a legnagyobb hatalommal a nemzetben.” (Hume [1932] II. 237. o.)

Úgy látta, számos politikai veszély, köztük elsősorban az államadósság növekedése teszi illúzióvá Turgot-nak az emberiség folyamatos haladásáról szóló elképzelését és továbbra is fenyeget „a tudatlanság és barbárság szokásos visszatérése” (Wootton [2009] 464. o.). Az Anglia történetéről írott nagy művéhez 1776-ban, halála esztendejében hozzáfűzött, s a csak posztumusz napvilágot látott lábjegyzetben már nyoma sincs a békés, megrázkódtatás nélküli államcsőd gondolatának. A legutolsó háború céljainak „szélsőséges komolytalansága” Hume szemében azt demonstrálta, hogy

²⁵ A magyar fordítás „országot” említ, ami éppen a különbség lényegét homályosítja el.

„... örülségünk bármit felülmúl, amit ismerünk a történelemből, beleértve a keresztes hadjáratokat. Mivel – feltevésem szerint – nincs matematikai vagy aritmetikai bizonyítás arra, hogy a Szentföldre vezető út ne lenne egyszersmind a paradicsomba vezető út, míg arra van, hogy az államadósság korlátlan növekedése közvetlen út a nemzet vesztébe. Mivel már teljesen elértük ezt a helyzetet, ezért szükségtelen a múlttól tünődni. Ebben az esztendőben, 1776-ban Trenttől északra és Readingtól délre e sziget összes jövedelmét örökre elzálogosították. Lehet-e rosszabb helyzetben a megmaradt kis terület, mint a Poroszország és Ausztria által elfoglalt tartományok? Csupán egyetlen különbség van: történhet olyan esemény Európában, amely arra készíti e hatalmas uralkodókat, hogy visszaadják szerzeményeiket. De olyan helyzetet még elképzelni sem lehet, ami arra indítaná a hitelezőinket, hogy lemondjanak követelésükről, vagy a közt (*public*) [vagyis az államot – *M. A.*], hogy lefoglalja jövedelmeiket. Ostobaságunk olyan hihetetlen, hogy már el is vesztettünk minden jogcímet az együttértésre ama számtalan csapás miatt, amely vár ránk.” (*Hume* [1849–1851] 4. kötet, 363. o.)

Wallace: a szabad kormány adóssága a nép bizalmát jelenti

Az államadósság „e 18. századi értelemben rapszodikus” (azaz szenvedélyes, de kiegyensúlyozatlan) és „hátborzongatóan próféta” (*Hont* [2005] 351. o.) megítélését még Hume szűkebb pátriájában sem osztotta mindenki. Közéjük tartozott Robert Wallace tiszteletes (1697–1771), a skót felvilágosodás történetében fontos szerepet játszó edinburghi Rankenian Club egyik alapítója, Hume megbecsült támogatója és vitapartnere a népesedés kérdésében, a biztosítási matematika egyik kidolgozója. Wallace, aki számos kérdésben Berkeley követőjeként egyaránt szorgalmazta a lázongó Skót-felföld ipari és kereskedelmi fejlődésének előmozdítását és az iparkodás érdekében szükséges nagyobb takarékossgát (*Nagai* [2003] 59–60. o.), a „gazdag ország–szegény ország” vitában is amellet érvelt, hogy a szegényebb országnak szüksége van a papírpénzre és a hitelre. „A bankok nem csupán nyereségesek, hanem számos esetben szükségesek is. Ha az iparkodás szelleme felébred egy nemzetben, és ennek révén az áruk és a népesség száma növekedni kezd, akkor – mielőtt a más nemzetekkel folytatott kereskedés ellátná őket pénzzel – *ebben az állapotban* vagy papiros hitelen alapuló pénznek *kell* léteznie, vagy a nemzet iparkodó része kénytelen lenne állandóan közvetlen cserét folytatni, annak minden kényelmetlenségével.” (*Wallace* [1758] 20–21. o.)

A háborúkra készülők, kincstárukat feltöltő ókori népek bölcsességét magasztalva, Hume szem elől tévesztette, hogy ez csak olyan nemzetek számára megfelelő politika, „amelyek egyszerűen éltek, és nagyobb mértékben támaszkodtak a földművelésre és az állattenyésztésre, mint a kereskedelemre” (uo. 42. o.). Wallace szerint a szegényebb országok, amelyek nagyobb számú, erényesebb és egészségesebb lakossággal rendelkeznek (összhangban a klasszikus republikanizmus narratívájával), általában képesek és kénytelenek is takarékosabban élni, akár a rossz termékek okozta szűkösség, akár a háborúk megpróbáltatásaira készülve. A kereskedő nemzeteknek, amelyek könnyen tudnak magasabb adókat kivetni, nem kell így takarékoskodniuk, sőt ez káros is lenne, „az államkincstárban felhalmozott pénz ugyanolyan, mint ha a

magánember nagy összegeket zár el kincses ládjába, holott előnyösen kihelyezhetné kamatra, vagy kereskedhetne vele”. Miként a magánembernek előnyös ügyleteihez szüksége lehet kölcsönre, úgy „a kormánynak is, ha valamilyen nagy és hasznos tervezetet forgat a fejében, mint mocsarak lecsapolása, folyók hajózhatóvá tétele, meghatározott iparágak támogatása vagy szabadságának és kereskedelmének megvédése valamely erős és nagyravágyó ellenséggel szemben, és nem tudja kellő időben adóból megszerezni a szükséges összegeket; bölcs dolog kölcsönvenni a pénzt és megállapítani visszafizetésének megfelelő módját”. Ezért bár jó általános szabály, de nem feltétlen érvényű maxima, hogy egy nemzet kiadásait mindig az éves bevételekből kell fedezni, és nem szabad kölcsönt felvenni, „számos esetben ez nem lehetséges, és nem is célravezető”. Ha „az emberek bíznak a kormányban, az állam által kibocsátott kamatozó értékpapírok nem csupán egy papírpénzalappá válnak, amely könnyen cserél gazdát, hanem *oly kényelmessé* válnak a kereskedők számára, hogy árfolyamuk jócskán a névérték fölé emelkedhet. Így szilárd alap jöhet létre a kötvények vagy állami alapok számára” (uo. 46–47. o.). Wallace hosszan idézte Berkeley *Queristjéből* azokat a pontokat, amelyek a közhitel előnyös voltát sugallták, és Montesquieu-nél is talált ezzel harmonizáló érvet.²⁶

Hasznosak-e a kormánykötvények hozamából élő, tétlen pénzemberek? Wallace nem fogadta el a *landed interest* elsőbbségének és hasznosságának sokszor ismételt tory gondolatmenetét és a közadósság felszámolásának ebből levezetett javaslatát sem. Szerinte

„éppoly becsületesen szereztek pénzüket [a kötvénytulajdonos kereskedők], mint mások földjeiket, és éppannyira előnyösek a köz számára. Ha közülük néhányan a kötvényárak emelkedéséből vagy eséséből érdemtelen előnyt húzva mértéktelen haszonra tesznek szert, vagy megengedhetetlen módszerekkel emelik az árakat, ezzel talán nem okoznak nagyobb kárt, mint a földbirtokosok, amikor túl magas járadékot követelnek, hogy kifacsarják bérlőiket, amikor szűkösség idején felhalmozzák gabonájukat, és összetörik a szegények orcáját. A földbirtokosoknak óvatosnak kellene lenniük, amikor azt javasolják, hogy törvény törölje el az államadósságot, vagy kobozza el a tőzsdespekulánsok vagyonát, akik a nemzet tétlen és haszontalan tagjai. Ha a nemzet minden gazdag, tétlen, haszontalan tagját meg kellene büntetni, nemcsak a spekulánsok szenvednének.” (Uo. 50. o.)

Davenant hajdani próféciaját, hogy az akkor 14 millió fontot kitevő államadósság további növekedése Anglia végét jelentené, a tények cáfolták meg; azóta az államadósság háromszor akkora lett, és az ország gazdagabb, mint valaha. Wallace az ellenkezőjére fordította a forradalom után létrejött és felhalmozódott államadósság kritikusaiknak érvelését: korábban ez azért nem létezett, mert az előző rezsimeknek nem volt hitelük a nép előtt. „A Forradalom előtt a nemzet nem bízott a kormányzatban ..., amely titokban ásta alá vagy nyíltan megsértette az alkotmányt.” Az adósság növekedése pedig éppen azért nem a rossz idők jele, mert létét annak köszönheti, hogy „megváltozott a nemzet hangulata”. A közhitel a szabadság egyik fokmérője (uo. 53–54. o.).

²⁶ Berkeleyhez lásd Kelly [2006], a Montesquieu-idézetet lásd Montesquieu [2000] 469. o.

„Ha egy szabad kormányzat nagy adósságokat képes felhalmozni úgy, hogy saját polgáraitól vesz kölcsön, ez annak biztos jele, hogy elnyerte a nép *bizalmát*. Ha a külföldiek is buzgón részt akarnak ebből szerezni, ez a *szomszédos nemzetek bizalmát* mutatja. Ha igaz, hogy a brit nép több mint hatvanmilliót bízott a kormányzatra, a külföldiek pedig több mint húszmilliót, akkor ennek a kormányzatnak szilárd hitele van”, és egyebek közt ez különbözteti meg a forradalom előttiektől. Wallace arra is kitért, mekkora lehet az adósság még elfogadható mértéke, de matematikai tudását itt nem használta, s elődei politikai aritmetikájához sem folyamodott, beérte annyival: miként a hitelnek is természetes határai vannak, úgy az államadósság sem növelhető korlátlanul, s az aktuális nagyság „elég magas, mivel a parlament is láthatóan ezen a véleményen van, és úgy tűnik, elszánt a csökkentésre” (uo. 52–54. o.).

Pinto és az adósság alkímiája

Hume másik vitapartnere egy, a közgazdaságtan modern történeteiben Robert Wallace-hoz hasonlóan javarészt²⁷ ismeretlen, de a maga idejében számon tartott és respektált amszterdami szefárd bankár és író volt, akit a skót filozófus egy levelében így említett: „megkockáztatom, hogy a barátomnak nevezem, noha zsidó” (idézi *Sutcliffe* [2000]). Hume és Isaac de Pinto (1717–1787) Párizsban találkozott, amikor a skót filozófus 1763–1766 között követségi titkár, majd ügyvivő volt, a Holland Kelet-indiai Társaságban és a Holland Nyugat-indiai Társaságban korábban igazgatói posztig emelkedő Pinto pedig szerencsésének rosszabbra fordultával a brit diplomátákat ostromolta, hogy ismerjék el és jutalmazzák meg a hétéves háborút lezáró 1763-as béke ügyében Nagy-Britanniának tett szolgálatait. Pinto az amszterdami portugál zsidó közösség egyik leggazdagabb családjából származott, tanácsadója volt IV. Orániai Vilmos helytartónak, és jelentős szerepe volt egy 6,6 millió fontos angol államkölcsön megszervezésében.²⁸

A Nyugat-indiai Társaság hanyatlása azonban Pinto számára is súlyos veszteségekkel járt, ezért kellett – amint *Cardoso–Nogueira* [2005] írja – új szerepet találnia magának „filozófusként és íróemberként” Párizsban, a felvilágosodás szellemi központjában, s ezért lett fontos számára az az évjáradék, amelyet végül meg is kapott. A luxusról írt esszéje mellett a forgalomról és a hitelről szóló, amelyet csak 1771-ben jelentetett meg, kéziratban már 1761-ben forgott, és ahogy Pinto előszavában magabiztosan tudatta:

²⁷ A közgazdaságtan történetének két enciklopédikus ismerője persze kivétel: Marx „az amszterdami tőzsde Pindarosának” nevezte, arra az írására célozva, amely a holland részvények kereskedését mutatta be (*Marx* [1967] 145. o.), *Schumpeter* [1954] pedig őt említette az államadósságot a nemzeti jólét tényezőjeként ábrázoló vélekedés példájaként (327. o.). Külön kell említeni Werner Sombart értékelését: „az államadósságról és részvénykereskedelemtől írt Énekek éneke” (*Sombart* [1911] 113. o.). Pinto és Smith szembeállítására még visszatérek. Pinto működéséről lásd *Hühner* [1905], *Popkin* [1970], [1974], [1976], *Sutcliffe* [2000], *Cardoso–Nogueira* [2005]. A keynesi közgazdaságtan képviselői is hivatkoztak rá: lásd *Harris* [1947].

²⁸ Ez a korabeli angol államadósság körülbelül egyötöde. *Cardoso és Nogueira* cikkében az olvasható, hogy „Pinto ezt a kolosszális kölcsönt saját forrásaiból biztosította” (*Cardoso–Nogueira* [2005] 266. o.).

„Párizsban mindenki olvasta”, és hatásáról is meglehetősen elégedettséggel nyilatkozott. „Párizsi tartózkodásom alatt eloszlattam azt az előítéletet, amelyet sok ember táplált Anglia hitelével kapcsolatban. Ők azt képzelték, hogy az angoloknak – sikereik ellenére – már nem maradtak forrásaik, és abban a hitben ringatták magukat, hogy bármely percben megláthatják a nemzeti összeomlást, amely megdönti a királyságot. Én bebizonyítottam, hogy ez téveszme.” (Pinto [1774] XV. o.)

Az előszó arról is tudósított, hogy Pinto két szerző, Mirabeau márki és Hume nézeteit kívánta megcáfolni, hozzátéve, hogy Hume ezt nem vette zokon, ellenkezőleg: számos jelét adta barátságának. A főszövegből az is kiderült, hogy Pinto esszéje írásakor nem ismerte Hume érvelését a közhitelről, s csak utóbb döbbsent rá, hogy saját értekezése „teljességgel arra írott cáfolatnak látszott” (uo. 103. o.).

Pinto korábban Diderot-nak írt nyílt levelében vette védelmébe a szerencsejátékokat, nevezetesen a kártyázást, mint ami nemcsak szórakozást ad, de kicsiben az összes szenvedélyeket egyesíti, illuzórikus egyenlőséget teremt, és összehozza a legkülönbözőbb embereket, „s amelyet a kapzsiság és ambíció mozgat” (Pinto [1768] 20. o.). A forgalomról és a hitelről szóló esszéjében is arra törekedett, hogy megmagyarázza, milyen nagy előnyökkel jár a „kölcsonök kibocsátása, de még forgalmazásuk vagy a velük folytatott játék is, ha ennek természetét megértjük” (Pinto [1774] 7. o.). Értekezésének egyik célpontja a fiziokrata elmélet, különösen pedig a földre kivetett egyetlen adó koncepciója volt, amelyet elsősorban Mirabeau erről szóló írása alapján bírált, leszögezve, hogy a földet tartani a gazdagság egyetlen forrásának téveszme, a rá kivetett egyetlen adó pedig tönkretenné a mezőgazdaságot. Csak a fogyasztási cikkek és a luxusjavak adója teremtheti meg az állam szükségleteinek fedezetét (uo. 133–134. o.)

Az államadósság kérdését elemezve, Pinto indokolatlan rémlátásnak nyilvánította az Anglia csődjét előrevetítő félelmeket, leszögezve, hogy ez a veszély csupán képzelt, a járadékok formájában lévő hiteleknek nincs rögzített lejáratuk, visszafizetésük nem követelhető, „olyanok mintha nem is léteznének, csupán a kamat az állam terhe” (uo. 12–13. o.). A kamatfizetést a parlament, vagyis az egész nemzet garantálja, és mindegyik kölcsönhöz önálló biztosítékot rendelt, ami megfelelő forrást nyújt erre. Hamis és alaptalan az az állítás is, hogy az adósság csupán egyetlen embercsoport, a pénztökések birtokában van, akik csapást jelentenek minden államban. „Valójában az állam minden különböző rendje érdekelt e kötvényekben, amely tulajdonuk egy részét alkotja, és értéket ad a másoknak”. (Uo.) Angliában nem létezik az adósságot kézben tartó adóberlőknek és pénzembereknek a franciaországihoz hasonló szűk társasága. Az államadósság kárhóztatása, Bolingbroke, Walpole és mások elítélő véleménye négy okra vezethető vissza Pinto szerint:

1. a növekvő adósság növekvő kamattal terheli az államot, ami adóemeléseket kényszerít ki;
2. drágábbá teszi a munkát, és káros az iparkodásnak;
3. a külföldiek kezében lévő adósságért sarcot kell fizetni; végül
4. a sokszor emlegetett „henyélés, szerencsejáték és spekuláció szelleme” által okoz kárt.

Valójában pedig az államadósság olyan új tőkét hoz létre, amely azelőtt nem létezett, amely a hitel révén a köz előnyére szolgál, éppen úgy, mintha valódi kincs lenne. Ha a kölcsönként felvett 100 millió fontnak fémpénzben kellene rendelkezésre állnia, az árak háromszorosra emelkednének, a pénz leértékelődne, a gazdaság romba dőlne.

„Az a hatalmas összeg, amelyet a nemzeti adósság tesz ki, sohasem létezett egyszerre. Ezt a vagyontömeget ugyanaz az érmemennyiség hozta létre egymást követően a hitel és a forgalom mágiája segítségével. Így megkímél bennünket azoktól a kényelmetlenségektől, amelyeket ilyen hatalmas fémpénzmennyiség okozna. A reálisan létező mennyiség elegendő ahhoz, hogy forgásában belső értéket adjon a közadósság minden részének, anélkül, hogy átlpné a kényelmes és hasznos forgalom korlátait. A közadósságnak szó szerint mágneses ereje van a pénz tekintetében.” (Uo. 20. o.)

A forgalom fogalma – amelyet Hume oly élesen támadott: „e szó arra szolgál, hogy mindent megmagyarázzanak vele ... sosem tudtam rájönni, mit is jelent” (Hume [1992–1994] II. 364. o.)²⁹ – Pintónál kulcsfontosságú. Amerika felfedezése, az onnan beáramló nemesfémek és az oda exportált javak a kereskedelem fellendüléséhez vezettek, „forradalmat idéztek elő Európa politikai, erkölcsi és civil rendszerében”, s ez a magyarázata a munka és a javak áremelkedésének. A nemesfémek bősége megsokszorozta az általuk képviselt javakat is, ezért arra is szükség volt, hogy a fémpénz jeleként szolgáló, azt képviselő új pénzmennyiség is forgalomba lépjen. „Semmi sem segíti jobban a forgalmat, mint Anglia államadóssága”, ennek létrejötte nélkül nem lenne elég pénz a forgalom szükségleteinek kielégítéséhez. Az adók részben visszakerülnek azok kezébe, akik fizetik őket „és a köz előnyére forognak”. „Az állam adósságai egy bizonyos pontig nagyon hasznosak, de vannak határaik, ezen túl éppoly veszélyesek lehetnek.” Szükség van az adósságot törlesztő alapra a hitel fenntartásához, és békeidőben nagyon fontos a részleges törlesztés, „de veszélyes lehet teljes egészében visszafizetni” (Pinto [1774] 72. o.).

A külföldieknek fizetett kamatok valóban hátrányosak, de ennek káros hatása eltorpül az adósság előnyei mellett, ráadásul – érvelt Pinto – részben ez az összeg is visszatérhet az országba, az ottani vásárlások formájában. A kötvényspekulánsok haszna, hogy ők mozgatják a gépezetet, nélkülük a forgalom nem működne, ezért működésük hatalmas előnyt jelent a kormányzat számára, bár – és ezt valószínűleg a tapasztalat mondatta Pintoval – „a tőzsde veszélyes hely, ami az utóbbi időben sokat romlott, lebeszelném gyermekeimet, barátaimat és ismerőseimet, hogy belekeveredjenek” (uo. 39–40. o.).

Hume véleményét ismertetve, Pinto arról számolt be, hogy „e magasztos elme” nagy tetszéssel fogadta azt az írást, amelyben ő is a kereskedelmi féltékenységgel szembe szállt

²⁹ Hume iróniájának célpontja a pénzváltók utcája (*Exchange Alley*), ahol – szemben a hasznos javak előállításával – csak a kötvények adásvételével foglalkoznak, ezért a kereskedelem és a javak előállítása semmiféle kárt sem szenvedne, „ha azt a helyet és minden lakóját örökre elnyelné az óceán” (Hume [1992–1994] II. 365. o.). I. S. Ross szerint a tengerbe fulladó spekulánsok képe Swiftre, Hume egyik kedvenc szerzőjére emlékeztet, aki ugyanezt a toposzt használta a South Sea Companyról szóló *The Bubble* című költeményében (Ross [2008] 33. o.), amelyből a korábbi cikkem bevezetőjében én is idéztem (Madarász [2011] 910. o.).

harcba, s ha Hume „részletesebben fejtette volna ki elveit, én nem közöltem volna a magamét” (uo. 104. o.).³⁰ Más volt a helyzet a közhitel témájával, ennek kapcsán Pinto így írt: „azzal hízelegtem magamnak, hogy Hume helyesbíteni fogja a közhitelről és a forgalomról szóló eszméit is”. Hume vészterhes aforizmájával annyiban értett egyet, hogy ha nem tesznek óvintézkedéseket, akkor a közhitel valóban felszámolja a nemzetet, de azt már nem fogadta el, hogy a „természetes halál” csak annyit jelentene, hogy ezek esnének áldozatul milliók érdekeinek. „Anélkül, hogy megvizsgálánánk, hogy a becsület bármikor is feláldozható valamilyen előnyért, csak azt állítom, hogy a milliók sokáig éreznék az ezek feláldozását.” Hárommilliónyi adósságtörlesztés felfüggesztése talán harmincmillió forgalmat bénítana meg, s ezt Law rendszerének bukása is megmutatta, jóllehet korántsem függesztették fel az államadósság egészét. „Ebben az esetben a kereskedelem megállna, az államcsőd a kereskedők többségének csődjéhez vezetne, akiknek eszközei és hitelei megsemmisülnének, az ipar egy időre megszűnne létezni, ... a mezőgazdaság is érezné a következményeket. A tűz a közelben és a távolban is felcsapna, a felfordulás általánossá válna, az állam, a kormány források nélkül maradna.” Hume azért jutott téves következtetésre, mert nem adott „pontos és kereskedelmi elemzést a forgalomról, az alapok természetéről, az évjáradékok hatásáról.”

Az érvelést Pinto az erényt magasztaló republikánus hagyomány elleni tirádával koronázta meg: „menjünk vissza húsz évszázadot, vezessük vissza az emberi természetet primitív állapotába, legyünk szegények és erényesek, tiltsuk be a mesterséges igényeket, amelyeket szükségletekké változtattunk, ... legyünk szegények és erényesek, és akkor Mr. Hume elvei alkalmazhatók.” Ennek azonban nincs realitása, „a tökéletlenség az örökségünk, és a kisebb kényelmetlenségeket kell előnyben részesíteni a súlyosakkal szemben”. A „tékozló angoloknak” szóló tanácsok között Pinto egy római klasszikust is citált: a háztartás és a köztársaság ügyeiben egyaránt a takarékoság a legmegfelelőbb – írta Cicero. Konkrét javaslatokra fordítva, ez újabb törlesztési alap létrehozását, ökonomikusabb kormányzat megteremtését és békésebb politikát jelentett (*Pinto* [1774] 103–108. o.)

De nem volt vak a közhitel veszélyeivel szemben sem. Az adósságot képviselő „hatalmas papírtömeg” egyik negatív tulajdonsága, hogy érzékenyebben reagál „a politikai események legkisebb rezdülésére is”, a megrázkódtatások nagyobbak, mint régen, és mindig károsak a közönségnek. „Ez nem a hitel bukása”, de a mennyiség akkora és oly sok kézben van, hogy „nagyobb számban vannak az eladók, akik ugyanarra az eseményre spekulálnak”. Ez az államadósság mennyiségének egyik fő hátránya. „Van a forgalomnak egy mértéke, amin nem lehet túllépni, ... mint mindennek, ennek is van határa”. De hogy hol kell a maximumnak lennie, az bonyolult kérdés, nehezebb annál, „mint amire válaszolni tudok” – ismerte el tudása korlátait Pinto. A válasz ezért bizonytalan: „talán már elértük ezt a határt, talán még messze vagyunk tőle”. A közhitel „a megvalósult alkímia, de nem szabad kilyukasztani az olvasztótégelyt” (Uo. 43–44. o.).

„A legeredetibb és leginkább tájékozott szerző, aki ez idáig a nemzeti adósságunkkal kapcsolatos politika védelmében fellépett, Mr. Pinto, egy portugál zsi-

³⁰ Lásd ehhez *Hont* [2005] 76. o.

dó volt.” Így értékelte Dugald Stewart, Adam Smith tanítványa a fent összefoglalt érvelést, hozzátéve, hogy a másik oldalon Hume és Smith állt, és a Nemzetek gazdagsága „számos észrevétele különösen Pinto elmélete ellen irányult” (*Stewart* [1856] 218. o.). Politikai gazdaságtani előadásában másutt is többször hivatkozott Pintóra, így akkor is, amikor a Montesquieu és Hume által vallott pénzülmélet két legfontosabb kritikusaként Sir James Steuartot és őt nevezte meg (*Stewart* [1855] 375. o.), hozzátéve, Steuart különös képességgel rendelkezett, hogy „pontatlan és meghatározatlan szavakkal elhomályosítsa mondanivalója értelmét”. Természetesen Stewart ábrázolásában Smith – aki mindkettejükkel úgy vitatkozott, hogy nevüket egyszer sem említette³¹ – e tárgyban is „megmutatta szokásos fölényét minden más szerző fölött”, és kifejtette azokat az elveket, amelyek Pinto és Steuart felfogásával szemben eldöntötték a kérdést.

Steuart: a közhitel nagysága a tudomány legfontosabb kérdése

Sir James Steuart (1713–1780) az 1745-ös Stuart-párti skót felkelésben való részvétele miatt több mint másfél évtizedre száműzetésbe kényszerült, s így módja volt a kontinens különböző országaiban megismerni a gazdasági életet és gondolkodást, a francia fiziokratákat és a gabonakereskedelemtől folyó vitát éppúgy, mint az amszterdami bank működését vagy a pénzülmélet és a németországi pénzügyek problémáit, amelyről tübingeni tartózkodása alatt értekezést is írt.³² Bár ottani életéről keveset lehet tudni, de okkal feltételezhető, hogy volt ismerete a korabeli német oktatásban és elméleti gondolkodásban egyre nagyobb szerephez jutó kameralizmusról, s ennek főművében érzékelhető hatása is szerepet játszhatott abban, hogy könyve viszonylagos hazai sikertelenségével szemben – amint K. Tribe írja – a német fordítás volt a „legtöbbször idézett brit szöveg” az 1780-as évtizedben a német gazdasági írásokban (*Tribe* [1988] 136. o.).³³ 1772-ben a Kelet-indiai Társaság felkérésére jelentést készített a társaság uralma alatt álló bengáli terület pénzülméletről, az érmék szűkösségének okairól és a papírpénzen alapuló hitel kibővítéséről. Azt lehet tehát mondani, hogy Steuart – bár Pintóval ellentétben nem rendelkezett tőzsdei és banki tapasztalattal – komoly tekintélynek számított e kérdésekben. Ezt megerősíti az a két, 1764-ben írt memorandum is, amelyet egy tekintélyes kereskedő, Ingram – ekkor Glasgow polgármestere – küldött a lordpecsétörnek az akkori bankválságról, hozzáfűzve Steuart részletes, az ő álláspontját gyakran vitató megjegyzéseit, ami azt bizonyítja, hogy szerzőjük igen behatóan ismerte az angol és skót bankügyeket is, noha csak egy éve tért vissza Skóciába (*Caldwell Papers* [1854] I/II. kötet, 209–231. o.).

³¹ „Ugyanaz a véleményem Sir James Steuart könyvéről, mint önnek. Anélkül, hogy akár egyszer említeném, minden hamis elve az én könyvemben világos és önálló cáfolatot fog kapni” – írta 1772-ben Smith egy levelében (*Smith* [1977] 164. o.).

³² Ez németül meg is jelent, lásd *Steuart* [1767/1966], angolul pedig összegyűjtött művei V. kötetében: *Steuart* [1805] 179–273. o.

³³ A francia recepcióról lásd *Albertone* [1999], aki megemlíti, hogy a francia fordítást készítő E. Sénovert szerint Steuartot „kevesen idézték, de sokan másolták” (45. o.).

A felkelés idején két, parlamenti határozattal, illetve királyi kiváltságlevéllel alapított bank létezett Skóciában: az 1695-ben alapított Bank of Scotland és az 1727-ben létrejött Royal Bank of Scotland. Ez alapvető különbséget jelentett az angol viszonyokhoz képest: szemben a – skót William Paterson, a kor egyik jellegzetes „tervkovácsa” által alapított – Bank of England monopóliumával egyikük sem tudott olyan szerepre szert tenni, mint a londoni intézmény. A két rivális bank politikai kötődése is különböző volt – mint azt a skót banktörténet monográfusa, G. S. Checkland írja –, a Bank of Scotland elsősorban a jakobita körökkel állt összekötetésben, míg a Stuart-párti befolyás ellensúlyozására később alapított vetélytárs a whigek érdekkörébe tartozott, részeként a Skócia pacifikálására irányuló angol (Walpole) és skót (a Campbell fivérek: Argyll hercege és Ilay grófja) kormányzati erőfeszítéseknek (*Checkland* [1975a], [1975b]; lásd még *Kerr* [1884]). A két bank hosszan elhúzódó háborúját 1752-ben megállapodás követte „a kölcsönös barátság és harmónia jegyében” egymás bankjegyeinek elfogadásáról.³⁴ Ebben lényeges szerepet játszott az, hogy Edinburghban, Glasgow-ban és Aberdeenben helyi bankok alakultak, amelyek bankjegyeket bocsátottak ki, amit a két nagy bank saját, törvénnyel biztosított monopóliuma megsértéseként tekintett, és számos módon próbálta akadályozni.

Ez a háború csak korlátozott sikert hozott, a kereskedelmi bankok többsége túlélte a támadást. A skót jogi szabályozás másik sajátossága volt, hogy – a Déltengeri-buborék nyomán érvényesülő angollal szemben – nem korlátozta hat partnerre a társasági alapon létrejövő bankok résztvevőinek számát. A helyi bankok elleni jogi fellépés sikertelen maradt, ahogy egy korabeli dokumentum rögzítette: „az a vélemény alakult ki mostanában, különösen a hatalom emberei között, hogy minél több bank van, annál jobb az országnak, ami rendkívül népszerűtlenné tesz minden kísérletet a magánbankok korlátozására, és a monopolizálás vádját vonja magára” (idézi: *Checkland* [1975a] 101. o.).

Hasonlóan fogalmazott Steuart is a fent említett jegyzetekben:

„A kereskedelem gyermekkorában a bankok jelentősége felbecsülhetetlen. Nem lehet túl sok belőlük, nem lehetnek túl elterjedtek szerte az országban, feltéve, hogy szilárd biztosítékon alapulnak. Ezen áll vagy bukik minden. Ahogyan most áll a dolog, egyetlen bank bukása olyannyira diszkreditálhatja a papírpénz egész rendszerét, hogy ennek következtében Skócia is tönkre juthat.” (*Caldwell Papers* [1854] I/II. 228. o.)

Ugyanakkor elemi tévedésnek minősítette azt az elképzelést, hogy a bank és az általa kibocsátott papírpénz révén csökkenthető a nemzet adóssága. A memorandum ama fejtegetéséhez pedig, hogy a papírpénz és a bankok előnyei azokban a „nagy kereskedelmi királyságokban és államokban érvényesülhetnek, amelyek a szabad kormányzat áldásait élvezhetik”, szárazon csak annyit jegyzett meg: „a bankok segítették ezeknek az államoknak, hogy adósságba keveredjenek, de abban soha, hogy kimásszanak belőle” (uo. 223. o.).

³⁴ 1746-ban létrejött a British Linen Company, amelynek a királyi alapítólevél szintén biztosította a banki műveletek jogát.

Az opciós záradék, amely 1730-tól volt érvényben, lehetővé tette a skót bankoknak, hogy az általuk kibocsátott bankjegyet ne bemutatóra váltsák be, hanem csak hat hónappal később, kamatot fizetve a halasztás időtartamára. Ez a megoldás eredetileg a két bank háborújában született annak kivédésére, hogy a Royal Bank összegyűjtve vetélytársa bankjegyeit, fizetéseképtelenné tehesse a Bank of Scotlandot. Ingram memoranduma az opciós záradék eltörlését szorgalmazta, mondván, hogy „ez a papírpénzzel kapcsolatos minden baj gyökere”, a halasztott beváltás következtében a készpénzzel fizető bankok kerülnek hátrányba, mivel előbb-utóbb fém-pénzkészletük kimerül, és így az ő bankjegyeik kikerülnek a forgalomból.³⁵ Stuart a követeléssel egyetértett, „a záradékot el kellene törölni, ez összeegyeztethetetlen minden forgalomban résztvevő értékkel”, bár az érvelést több ponton vitatta, és arra helyezte a hangsúlyt, hogy az állami szabályozásnak kell biztosítania, hogy

- a) bankjegyet csak megfelelő biztosíték alapján lehessen kibocsátani;
- b) a bankok elegendő készpénzzel rendelkezzenek.

Az 1765-ben elfogadott törvény megszüntette az opciós záradékot, ugyanakkor orvosolni próbálta az 1750-es évektől elterjedő „kisbankjegy-mániát”, amely az érmehiány miatt a napi fizetések lebonyolítására is ezt a formát vette igénybe – tíz-, öt-, sőt egyshillinges értékű fizetési ígérvények kibocsátásával. Skóciára a törvény egy fontban, illetve egy guineában állapította meg a legkisebb bankjegy értékét, ugyanakkor az előzetes tárgyalások során az is világossá vált, hogy a kormányzat nem hajlandó teljesíteni a két nagybank kérését a banktevékenység és a bankjegykibocsátás kizárólagos monopóliumára. A kormány megbízottai (akik között a korábban Hume vitapartnereként megismert James Oswald is ott volt) leszögezték: „a banktevékenység joga nem a köz által adható kegy, hanem minden alattvalót megillető jog” (*Checkland* [1975b] 509–510. o.).

Stuart [1767/1966] alcímében felsorolta a vizsgálódás főbb témaköreit. Ezek között szerepelt a közhitel is, amelyet a IV. könyvben tárgyalt több mint 100 oldal terjedelemben,³⁶ bár a nyitó mondat azt hangoztatta „a közhitel doktrínáját oly kevés és oly egyszerű elv” határozza meg, hogy nehéz megérteni, milyen körülmények miatt vált ez a kérdés oly gyakran homályossá (uo. 2. kötet, 599. o.). Stuart, aki ismerte Montesquieu-t, és jó kapcsolatban állt Hume-mal, a közhitelt a magán- és a kereskedelmi hitel után tárgyalta, mondván, hogy a különbség a bizalom tárgyát és a biztosíték jellegét illetően áll fenn, nem pedig az adós helyzetével kapcsolatban. Amikor az államférfi létrehozta a közadósság rendszerét, azt kell megfontolnia, hogy „az állam alkotmánya és belső körülményei mennyiben teszik elfogadhatóvá, hogy a jö-

³⁵ Az opciós záradék megítéléséről és szerepéről a skót bankrendszer mint a „free banking” példájáról lásd *Gherity* [1995], *Graham* [1911], *White* [1992].

³⁶ „Stuart elsőként alapozta a közpénzügyek elméletét a politikai gazdaságtan rendszeres áttekintésére” – ez Takuo Dome vélekedése, aki joggal mutat rá arra, hogy az elmúlt évtizedek Stuart-recepciója és rehabilitációja e területet elhanyagolta (*Dome* [2004] 33. o., illetve *Stettner* [1945], *Sen* [1957]). E megállapítás friss igazolása *Arnon* [2011] monográfiája, amely Hume-tól Wicksellig tekinti át a monetáris elmélet és politika történetét – Stuart nála csak Marx által idézett szerzőként, Tooke előfutáraként szerepel. Lásd még *Skinner* [1996].

vedelmek a pénzérdek (*monied interest*) kezébe kerüljenek” (uo. 600. o.) Az angol és francia adósság történetének áttekintése után, amelyben erőteljes Davenant hatása [„senki más nem értette annyira jól ezeket a kérdéseket abban a korban” – írta róla (607. o.)], Steuart arra következtetett, hogy a III. Vilmos korabeli nehézségek oka a pénzkínálat elégtelensége volt, a nyolc-kilenc milliónyi forgalomban lévő fémpénz nem volt elegendő, hogy az évi öt-hat milliót költő állam igényeit is fedezze a gazdaság szükségletein túl, ez tette szükségessé a papírpénzt – amint egy vízimalom tulajdonosa, ha a vízesés kiszárad, szélmalmot fog létesíteni ugyanarra a feladatra. „Az érme a víz, a bankjegy a szél, és mindkettő egyformán megfelel a célnak, amire alkalmazzák.” (615. o.) Ha az országban lévő aktuális pénzmennyiség nem elegendő a kereskedés, iparkodás, fogyasztás igényeinek ellátására, akkor „a szilárd tulajdon egy része szétolvadhat és papírként forog” (444. o.), ha pedig az ország túltelített pénzzel (*overstocked*), akkor a pénz tulajdonosai vagy heverni hagyják ezt az összeget (Steuart ezt stagnálásnak nevezte), „vagy kölcsönadják a kormánynak, és így a forgalom új csatornájába öntik”. Azok az államkölcsönök, amelyek finanszírozása ilyen módon történik, növelik az ország „állandó jövedelmét”, nem jelentenek terhet számára. A tétlen pénz tulajdonosa „ha nem tud vele jobbat tenni, kölcsönadja a kormánynak, ha tud jobb módot, nem fogja kölcsönadni” (642–644. o.).

A csődökről szóló fejezetben Steuart határozottan elutasította Hume elképzelését: a kormányzat által szándékosan okozott államcsőd nem lehet sem törvényes, sem tiszteltetreméltó, sem célszerű; „homlokegyenest ellentmond a jó kormányzat minden elvének”. Ha egy ilyen elképzelést olyan államférfi hajtaná végre, aki természetfölötti képességekkel rendelkezik, hogy a nemzet gondolkodását akarata szerint irányítsa és mindent előrelásson, akkor egy ilyen terv megvalósulhat. Ha azonban „csak” rendkívüli képességei lennének, hogy célszerűségi okokból államcsődöt idézzen elő, azt a politikust „örültnek tartanám”. A totális csőd nyomán megszűnnének az adók, a kereskedelem és a hitel, a nemzet visszaesne abba az állapotba, amelyben az adók és adósságok bevezetése előtt volt.

Steuart is végiggondolta Hume gondolatkísérletét (lásd *Hont* [2005] 346. o.), amelyet teljesen valószínűtlennek és nevetségesnek ítélt, de arra jutott, hogy abban az esetben, ha a nemzet csak önmagának tartozik, vagyis olyan kereskedő nemzet, amely jelentős kereskedelmi aktívummal rendelkezik, az államadósság túlzott mértéke miatt bekövetkező általános csőd fogalmi önellentmondás. „Az adósságok messze túlnőttek azon, amit bármely halandó elképzelt. Nagy emberek jósoltak arról, milyen következményei lesznek a 100 milliós adósságnak. E jóslatok hamisnak bizonyultak.” Akkor tehát nincs korlát? „E tudomány legfontosabb kérdése: hogyan lehet meghatározni a közhitel pontos nagyságát? ... Nem szükségszerű, hogy a közhitel bármikor összeomoljon az adósság akármekkora növekedésétől, amíg a belföldieknek tartoznak; és össze kell omlania, ha a nemzet nem képes vagy áru exportjával fedezni a teljes importot és a külföldi adósságot, vagy a tőkéje egy részéből törleszteni, ami elegendő a pozitív mérleghez.” (Steuart [1767/1966] 2. kötet, 654. o.)

A törlesztés felfüggesztése ezért rosszabb és veszélyesebb, mint a természetes okok miatt esetleg bekövetkező fokozatos csőd. Ha ez bekövetkezik, Európa többi nemzete nem lesz érdekelt abban, hogy segítsen Nagy-Britanniának, hacsak a britek nem

tesznek meg mindent az ő bizalmuk megőrzéséért. „A közbizalom nyílt megsértésével semmit sem lehet nyerni, a legjobb megoldás, amit a nemzet választhat, hogy a legvégsőkig ragaszkodik hozzá, és mindent kizár a gondolkodásából, ami ennek ellentmond.” (Uo. 655. o.)

Elektrosokk, a levegő országútjai és a daidaloszi szárnyak

Adam Smith egyes értékelések szerint a monetáris elmélet történetében nem foglal el jelentős helyet, „nem vette át vagy fejlesztette tovább a monetáris dinamika ama perspektíváit, amelyeket olyan kiváló elődei, mint például Cantillon, Hume és Steuart” megfogalmaztak, így „számos, lehetőségében gyümölcsöző elméleti tétel, amely az ő ideje előtt még hatott, szerencsétlen módon eltűnt” – értékelt D. Vickers némileg ünneprontó módon a *Wealth of Nations* megjelenésének 200-adik évfordulóján (Vickers [1976] 482. o.).

Noha a bicentenárium óta eltelt évtizedek sokat változtattak a Smithről kialakult képen, elsősorban azon a karikatúrán, amely a láthatatlan kéz és a korlátok nélküli piacok profétájaként, a chicagói iskola atyjaként jelenítette meg a skót felvilágosodás nagy morálfilozófusát,³⁷ ebben a tekintetben, úgy tűnik, a korábbi Smith-kép nem szorult felülvizsgálatra. Legalábbis erről tanúskodik M. Paganelli, egy mai fiatal elméletitörténész a fentire rímelő álláspontja: „Smith kudarca az, hogy nem volt víziója arról, hogyan lehet általában a papírpénzt és különösen a közhitelt használni és/vagy visszaélni vele – s ez a vízió kortársainál nem hiányzott” (Paganelli [2006] 271. o.). Sombart korábban egy félmondatban már idézett megállapítása Pintórol, amely az ő és Smith koncepcióját a jövő és a múlt közgazdaságtanaként szembesítette, ezek szerint kiállta az idők próbáját. „Pinto könyve teljes világossággal mindazt tartalmazza, amit a 19. században a közhitel védelmében, a részvénykereskedelem és a kötvényspekuláció stb. igazolására előadtak. Ha Adam Smith rendszerében annak a korszaknak a végét láthatjuk, amikor a gazdaságban a tőzsde még csak jelentéktelen volt, Pinto hitelemlélete a modern időbe vezet, amikor a kötvény- és részvénytársaságok válik a gazdasági élet középpontjává, a tőzsde a gazdasági szervezet szívévé.” (Sombart [1911] 113. o.) Ez szükségtelenné is tehetné, hogy a tanulmány lezárásaként szemügyre vegyem, miként alakult Smith álláspontja a papírpénz és az államadósság kérdéseiről, s hogyan illeszkedett ez a természetes szabadság egyszerű rendszerébe, mégis indokoltnak vélem, hogy – ha rövid és a téma jelentőségéhez viszonyítva igencsak felületes módon – felidézsem néhány megállapítását. Ez azonban nem tekinthető a kérdéskör érdemi áttekintésének, mert Smith e kérdésben vélelmezett kudarcának vagy hallgatásának magyarázata csak akkor tarthat számot komolyságra, ha megkísérli, hogy e magyarázatot beágyazza az emberi személyiség kialakulásáról és az emberi társadalom haladásáról, a tulajdon, a jog és a kormányzat elveiről szóló átfogó s befejezetlenül ránk maradt gondolatrendszer összefüggésébe. Itt csak arra utalhatok, hogy még e szűken „politikai gazdaságtani” kérdésben is helyénvaló N. Phillipson

³⁷ A szinte felmérhetetlen irodalomból lásd Evensky [2005], Medema [2007].

nagy Smith-monográfiájának figyelmeztetése: „Smith politikai gazdaságtanának kutatói gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy azokat az emberi lényeket, akik az általa leírt társadalmakat benépesítik, éppúgy motiválják erkölcsi, intellektuális és esztétikai, mint anyagi szükségletek.” (Phillipson [2010] 7. o.)³⁸

„Háború, éhínség és pestis jelentették korábban az emberiség általános csapásait, de a mi korunkban egy újjal bővült a számuk: nevezetesen a Csőddel. Az 1772. év úgy marad meg az emlékezetben, mint a zűrzavar, döbbenet és nélkülözés éve. Egész Skóciát megrázta egy kereskedelmi földrengés, amelytől – mintha elektromos vezeték kapcsolta volna össze őket – az embereket az ország minden sarkában szinte azonnal ugyanaz a sokk rázta meg.” (Boswell [1772] 1. o.) A pénzügyi válság mint elektromos sokk – ezzel az igen modernnek ható metaforával vezette fel James Boswell azt a kis traktátust, amely alcíme szerint tanácsokat ígért mindazoknak, akik a skóciai csődök miatt a fizetéseképtelenség rémével szembesültek. David Hume pedig a lehangoló edinburghi állapotok ecsetelése után azt kérdezte levelében barátjától, a második nagy művén dolgozó és szülővárosába visszavonult Adam Smithtől, milyen hatással lesz ez az esemény a könyvre? „Mi itt nagyon melankolikus helyzetben vagyunk: folyamatos csődök, a hitel teljes megszűnése és mérhetetlen gyanakvás” – írta Hume, s azzal folytatta, hogy egyik edinburghi bank sem éli túl a következő hétvégét, „ha nem jön valami változás. A helyzet alig jobb Londonban ... még a Bank of England sem áll minden gyanú felett. ... A Carron Company [ekkor Skócia legnagyobb ipari vállalkozása – M. A.] is inog, ami az egészben az egyik legnagyobb baj, mert majdnem 10 ezer embernek ad munkát. Érintik-e ezek az események bármi módon az ön elméletét? Vagy okot adnak valamelyik fejezet átdolgozására?” (Hume [1932] II. 262. o. 1772. június 27.)

Smith válasza erre a levélre nem maradt fenn, de azt bizonyosan lehet mondani, hogy a Hume levelét kiváltó esemény, az Ayr Bank csődje közelről érintette. Személy szerint azért, mert bár ő nem volt érdekelt „ebben a közéleti szerencsétlenségben”, de „néhány nagyon közeli barátom mélyen érintett benne, ezért figyelmem jórészt arra összpontosul, mi lenne a legjobb mód kihúzni őket a bajból” – áll ugyanabban a levélben, amelyből már korábban idéztem Smith véleményét Steuartról. (Smith [1977] 163. o.) A szóban forgó barát Smith tanítványa és pártfogója, Buccleuch hercege volt, akit Smith nevelőként kísért 1764–1766 között a fiatal arisztokraták nevelését korabeli szokás szerint befejező nagy franciaországi útján. Henry Scott, Buccleuch harmadik hercege az egyik alapító részvényese volt az 1769-ben alapított Douglas, Heron & Co. banknak, amely Ayr Bank néven vált közzismertté. Elméletileg pedig azért, mert újra kellett gondolnia a bankokról és a bankjegyekről korábban, 1763-as egyetemi előadásaiban elmondott véleményét, és azt is meg kellett magyaráznia, milyen tanulságok következtek a bankcsődből. Szemben Steuart félelmével, aki egyetlen bank bukásától a papírpénz összeomlását és Skócia csődjét várta, Smith 1763-ban nem látott ilyen veszélyt:

³⁸ Lásd még *Aspromourgos* [2010]. Megjegyzendő, hogy a magyar elmélet-történet-írás klasszikusai: Kautz Gyula, Navratil Ákos, Heller Farkas tisztában voltak azzal, hogy Smith politikai gazdaságtana sem érthető, ha életművéből csak ezt ismerjük, vagyis tájékozottak voltak a Smith két fő műve közötti viszony kérdésköréről, amelyet a 19. századi német szakirodalom „Das Adam Smith-Problem” néven tárgyalt. Lásd *Kautz* [1890], *Navratil* [1898].

„Egy bank csődje nem lenne olyan veszélyes, mint általában feltételezik. Tegyük fel, hogy Skóciában minden pénzt egyetlen bank bocsátana ki, és ez a bank csődbe menne, akkor nagyon kevés magánember menne emiatt csődbe, mert az a készpénz vagy papír, amit az emberek tartanak, nem áll arányban gazdagságukkal. Nem okozna a csőd sok kárt az egész ország gazdagságában sem, mert ennek 100 százaléka nem pénzből áll. Az egyetlen módszer megakadályozni a bankok csődjéből származó rossz következményeket csak az lehet, hogy egyiknek se adjanak monopóliumot, de bátorítsák, hogy lehetőleg minél több jöjjön létre. Ha számos bank alakult egy országban, kölcsönös féltékenység támad, és folyamatosan váratlan rohamokat intéznek egymás ellen. Ez arra vezet, hogy résen lesznek, és arra kényszerülnek, hogy felkészüljenek ilyen kereslet ellen. Ha csupán egyetlen bank lenne Skóciában, ez talán kicsit merészebben vállalkozna, mert nem lenne riválisa, és rossz vezetés miatt csődbe menne, de ha számos bank van, ez a veszély nem áll fenn. Még ha egyikük összeroppanna, minden magánszemély csak nagyon keveset birtokolna az ő bankjegyeikből. Mindebből nyilvánvaló, hogy a bankok előnyösek egy ország kereskedésére és rossz politika korlátozni őket.” (Smith [1978] 505. o.)

Az „új bank”,³⁹ amely mottója szerint „a köz javára” jött létre, jogilag korlátlan felelősségi formában működött, az alapításában részt vett gazdag földbirtokosok lényegében vagyonukkal biztosítottak fedezetet ahhoz, hogy a bank tőkét előlegezzon a különböző vállalkozásoknak, és annyiban különbözött a hasonló, egykor Law által népszerűsített földhitel-intézményektől, hogy semmiféle állami háttérrel nem rendelkezett.

A bank „repülőrajttal” indult, mivel a koncessziós bankoknak az 1765-ös törvényt követően folytatott óvatos politikája tág teret nyitott számára, ugyanakkor a Skóciában az 1760-as években kibontakozott jelentős gazdasági fellendülés – amely során utak, kikötők, hajózható csatornák épültek, műhelyek létesültek és komoly erőfeszítések történtek a termőföldek javítására is – a keresleti oldalon is ösztönözte a terjeszkedését. Agresszív, avagy amint Smith jellemezte, bőkezű politikájának köszönhetően az Ayr Bank hamarosan fiókokat épített ki, jelentős ügyleteket bonyolított Londonban, és bankjegyforgalma alapítása után két évvel felülmúlta a két koncessziós bank együttes forgalmát, ő birtokolta az összes banki letétek 25 százalékát és a banki aktívák 40 százalékát.⁴⁰ Ezt elősegítette, hogy a bank nagyvonalú volt mind a váltóleszámítolásokkal, mind a folyószámlák megnyitásával kapcsolatban, és arra is hajlandónak mutatkozott, hogy „minden méltányos biztosítékra a teljes tőkét előlegezze befektetések céljára”, függetlenül attól, milyen lassan történik meg ezek visszafizetése.

A nagyvonalúság a tulajdonosokkal szemben is érvényesült: a bank igazgatói lehetővé tették, hogy az alaptőke első részletét befizető tulajdonosok folyószámlájukról hitelt vegyenek föl, vagyis ebből fedezzék a következő részleteket. Ennek hatása azonban eltörpült ahhoz képest, hogy a bank azzal a „biztos romlásba vezető mód-

³⁹ Smith nem nevezte meg a bankot, csak „új bankként” tárgyalta létrejöttét és csődjét a *Wealth of Nations* (Smith [1976]) II. könyv II. fejezetének 286–329. oldalán. A továbbiakban ahol külön nem jelölöm, ezt a kiadást idézem *Atkári János* fordításában. (E bekezdésekre vonatkozó oldalszámokat az egyes idézetek után a főszövegben nem közlöm.)

⁴⁰ *Checkland* [1975a] mellett lásd *Hamilton* [1956], *Davies* [2002], *Rockoff* [2009].

szerral” igyekezett fedezni bankjegykibocsátásait, hogy „maga a bank állított ki váltót Londonra, s amikor a váltó esedékessé vált, akkor azt a kamattal és a jutalékkal együtt újabb, ugyanarra a helyre kiállított váltóval fizették ki”. A koncessziós bankok óvatossága, az idegen bankjegyekkel és a fiktív váltókkal szembeni gyanakvásuk felháborította a vállalkozókat, akik „saját szorult helyzetüket, amelynek közvetlen kiváltó oka kétségekívül a bankok szükségképpen óvatossá vált magatartása volt, az országot fenyegető veszélynek állították be, s azt hangoztatták, hogy ez az országot fenyegető veszély teljes mértékben a bankok tudatlanságának, kishitűségének és rossz vezetésének köszönhető, amelyek nem nyújtanak kellőképpen nagyvonalú támogatást azok lelkesítő vállalkozásainak, akik erejüket megfeszítve igyekeznek szépíteni, fejleszteni és gazdagítani a hazát”. Az Ayr Bank segítségével lehetővé tette számukra, „hogy terveiket csaknem két évvel tovább igyekezzenek megvalósítani, mint egyébként tehették volna”.

Az Ayr Bankot bedöntő csapás azonban kívülről érkezett, egy Londonban működő skót bankár és spekuláns csődje idézte elő az edinburghi összeomlást. James Fordyce az 1760-as évek közepén sikeresen spekulált a Kelet-indiai Társaság részvényeivel, amelyek kapcsán Pinto 1761-ben azt jósolta, hogy a háború után várható pénzbőségben, amikor az államadóságra kibocsátott járadékok szerepe csökken, az árfolyam nagy magasságokba fog emelkedni. Így is történt, Fordyce pedig meggazdagodott. 1772-ben viszont rövid pozíciókat nyitott (ahogy ma már az újságolvasó is tudja: sortolt), a részvények áresésére spekulálva. Most is igaza lett, csak néhány hónappal később, mint várta, s ezért a fizetéseképtelenséggel szembesülve, amikor a Bank of England megtagadta egy amszterdami bankárra kiállított váltója leszámítolását, az ismert utat választotta: június 9-én Franciaországba szökött, több mint 500 ezer fontos adósságot hagyva két cégtársára. A cég az egyik legfontosabb londoni partnere volt az Ayr Bank váltóüzleteinek, s amikor a lovas futár, aki a hírt vitte Fordyce szökéséről és a Neal, James, Fordyce & Downe fizetéseképtelenségéről, három nappal később megérkezett Edinburghba, itt is megindult a roham. A bankjegyeket mindenki készpénzre próbálta váltani, s a csődök sorozatában június 22-én az Ayr Bank is beszüntette fizetéseit, mert nem sikerült megállapodnia a Bank of Englanddel a segítség feltételeiben, szemben más, holland és skót bankokkal. Az Ayr Bank erre az időre több mint 1,2 millió fontot helyezett ki hitelek és váltók formájában, amihez 600 ezer fontot londoni partnereitől kellett kölcsönöznie. Ráadásul ezért átlagosan 8 százalékos kamatot fizetett, miközben saját kihelyezéseinek kamata 5 százalékos volt.⁴¹

Smith két következtetést vont le a történetből. Az egyik a bank vezetőinek szükségyszerű információhiányát hangsúlyozta, szembeállítva a magánhitelezők működésével. A sok adóssal rendelkező bank igazgatói a kölcsönt felvevők nagyobb részéről „igen keveset tudnak, az adósok megválasztásánál aligha lehetnek jobb ítélőképességűek, mint a magánember”, aki pénzét csak olyanoknak adja kölcsön, „akiket józan és takarékos életük joggal megbízhatóvá tesz”. Smith ellenszenve a kereskedelmi

⁴¹ Lásd a bank működéséről készült jelentést: *Precipitation and Fall...* [1778], amely több száz oldalon keresztül mutatta be és dokumentálta „a szabálytalan eljárásokat, a helytelen tranzakciókat és a rossz vezetés vétkes cselekedeteit” (163. o.).

társaságok és igazgatóik iránt, amelyet korábban a South Sea Company kapcsán említettem, a folytatásban itt is érezhető: az Ayr Bank felelőtlen vezetése miatt adóssai „valószínűleg nagy részben fellengző tervekjavácsok, váltónyargalók lennének”, akik sohasem lennének képesek a felvett kölcsönöket visszafizetni.

Számára az is világgossá vált, hogy az Ayr Bank csődjé, amely paradox módon illusztrálta a nem szándékolt következmények tételét, nem egyedi eset: „Ha minden banktársaság mindig felfogta és követte volna a saját egyéni érdekét, akkor a forgalom sohasem lehetett volna túltelített papírpénzzel. De mivel nem minden egyes banktársaság fogta fel és követte mindig a saját egyéni érdekét, a forgalom gyakran túltelítődött papírpénzzel.” Ha az önérdek nem elegendő ahhoz, hogy megakadályozza a váltónyargalást, hogy gátat vessen a túlzott papírpénz-kibocsátásnak, akkor szükséges és indokolt a természetes szabadság rendszerének korlátozása.

„Magánszemélyeket korlátozni abban – mondhatná itt valaki –, hogy egy bankár akár kis, akár nagy összegre szóló saját váltóját elfogadják, amikor pedig ők maguk hajlandók erre, vagy egy bankárt megakadályozni abban, hogy ilyen váltókat bocsásson ki, amikor pedig minden ügyfele hajlandó elfogadni azokat, annak a természetes szabadságnak az egyértelmű megsértése, amelyet a törvény – rendeltetésénél fogva – nem csorbítani, hanem biztosítani hivatott. Kétségtelen, hogy az ilyesfajta szabályozás bizonyos vonatkozásban a természetes szabadságjogok megsértésének tekinthető. Ha azonban egyesek visszaélnék a természetes szabadsággal, s ez az egész társadalom biztonságát fenyegeti, akkor minden kormányzat, legyen az a leghatalmasabb vagy a legönkényesebb, törvénnyel akadályozza meg – és kell is megakadályoznia – ebben. Az a kötelezettség, hogy a tüzek tovaterjedését meggátolandó tűzfalakat kell építeni, a természetes szabadság ugyanolyan jellegű megsértése, mint a banküzlet itt javasolt szabályozása.”

Szerencsére azonban nem kell kizárólag az államférfi vagy a törvényhozó bölcsességére hagyatkozni, a pénzről szóló fejezet végén Smith megismételte a verseny és a piaci önszabályozás előnyéről korábban kifejtett véleményét. Ha a leírt szabályozás megvalósul, „akkor a köz érdekét nem veszélyezteti, ha a bankárok működésének minden más vonatkozásban teljes szabadságot engednek”. Itt is érvényes az az összefüggés, hogy a tudatlanság ellenszere nem a „köznapi államférfinak vagy politikusnak nevezett ármányos és ravasz lény hozzáértése” vagy felebarátunk jóakarata, hanem a decentralizált piaci rendszer működésmódja.

„A banktársaságok számának ... megsokszorozódása nem hogy csökkentette volna, hanem még növelte is a köz biztonságát. Minden bankot arra kényszerít, hogy körültekintőbben járjon el, s hogy csak készpénzállományának megfelelő arányban bocsásson ki papírpénzt, így védekezve a megrohanás veszélyével szemben, amelyet a versenytársak sokaságának vetélkedése bármikor rázúdíthat. Szűkebb körre szorítja vissza minden egyes társaság működését, és csökkenti a papírpénz-kibocsátásukat. Mivel ezáltal az összeforgalom több szereplő között oszlik meg, bármely adott társaság csődjé – ami a dolgok természeténél fogva olykor szükségképpen megeshet – kevésbé súlyos következményekkel jár a közre nézve. Ez a szabad verseny ugyanakkor arra is rákényszerít minden bankárt, hogy nagyvonalúbban kezelje az ügyfeleit, nehogy a vetélytársai elhódítsák tőle.”

A másik következtetést egy metafora alakváltozásában követhetjük nyomon. Smith jogi előadásában azzal érzékeltette a javak körforgását biztosító pénz szerepét, hogy olyan országúthoz hasonlította, amely lehetővé teszi a gabona szállítását, anélkül, hogy maga bármit is termelne. Ha a forgalom akadályozása nélkül sikerül az utak által igénybe vett területet csökkenteni, akkor több föld marad termelésre, több gabona és nagyobb jólét lesz az eredmény. „A pénz ugyanígy növeli a jólétet ... minden olyan megoldás, ami csökkenti a forgalomban foglalkoztatott tőkét, növeli a köz jólétét. A papírpénz ilyen eszköz.” (Smith [1978] 378. o.) A *Wealth of Nations* korai fogalmazványaként ismert kéziratában, amely valószínűleg az előbbi szöveggel egy időben keletkezett, ugyanezt a metaforát találjuk, egy meghökkentő kibővítéssel.

„Bármilyen eszköz, amely képessé tesz egy nemzetet, hogy iparkodásának termékét kisebb pénzmennyiséggel tartsa forgalomban, mint az máskülönben szükséges lenne, rendkívül előnyös ... A bankok és a bankjegyek ilyen eszközök. Lehetővé teszik, hogy mintegy felszántsuk az országutakat, és az érintkezést a levegőn keresztül bonyolítsuk le, ami éppoly jól szolgálja üzletünket. Ezért monopóliumokkal vagy bármi más módon korlátozni ezeket, leszámítva a csalások és visszaélések ellen szükséges intézkedéseket, bizonyosan akadályozza a köz jólétének gyarapodását.” (Uo. 514. o.)

A *Wealth of Nations*ban is megtartotta ezt a szóképet, de egybekapcsolta az egyik legismertebb görög mítosszal, amely Ovidius közvetítésében vált az európai műveltség egyik fontos toposzává.

„Az országban forgalomban lévő arany- és ezüstpénz szerepe az országútéhez hasonlítható: ez bonyolítja le az ország teljes takarmány- és gabonaforgalmát, de egyetlen kényenit sem természetnek rajta. Az átgondolt bankműveletek, amelyek, ha szabad ilyen erőteljes hasonlattal élnem, egyfajta légi országutakat hoznak létre, lehetővé teszik az ország számára, hogy az országútjai nagy részét termékeny legelőkké és gabonaföldekké alakítsák át, s ezáltal nagymértékben növeljék az ország földjének és munkájának az évi össztermékét. El kell ismerni azonban, hogy az ország kereskedelme és ipara, noha szintén bővül ennek nyomán, már egyáltalán nem lehet olyan biztonságban, amikor mintegy a papírpénz daldalozsi szárnyai tartják a levegőben, mint amikor az arany és az ezüst szilárd talaján halad. Azokon a baleseteken túl, amelyeknek az e papírpénzforgalmat irányítók hozzá nem értéséből adódóan ki van téve, még számos más baj is érheti, amelyektől az irányítók semmiféle körülméteknél sem hozzáértése sem óvhatja meg.” (Smith [1976] 321. o.)

Smith tökéletesen tisztában volt a különböző szóképek, a metaforák, metonímiák, hiperbolák stb. irodalmi szerepével, hiszen részletesen foglalkozott velük azokban az előadásában, amelyeket retorikai és esztétikai témákról tartott (s amelyekben idézett is az *Átváltozásokból*). „Világos, hogy egyetlen metafora sem lehet szép, ha nem úgy alkalmazták, hogy igazi erőt ad a leírandó tárgynak, és ugyanakkor ezt szembeszökő és érdekes módon teszi. Ha nem így történik, akkor vagy bombasztikus lesz, vagy nevetséges.” (Smith [1983] 29. o.) Nem feladatom megítélni, hogy a „papírpénz daldalozsi szárnyai” minden olvasó számára megfelelnek azoknak a követelményeknek, amelyeket Smith szabott meg a metafora helyes használatához, de azt gondolom, azért

választotta (Ovidius nyomán a latin verziót használva) Daedalus és Icarus történetét, mert így volt módja a papírpénz kettős, egyszerre jótékony és veszélyes jellegét tömören kifejezni. Azért nevezte meg Daedalust, „a mind közt legelső építőművészt”, a találmány mesterét, hogy érzékeltesse: a papírpénz éppúgy hasznos, a célnak megfelelő találmány, mint ahogy a viasszal összeragasztott tollak is alkalmasak a repülésre:

„két kifeszült szárnyán egyensúlyt ér el a művész,
és levegőt rezzenst s ott leng, levegő magasán fent.”⁴²

Ha a „szilaj repülésnek örülő” Icarus szárnyairól írt volna, amelyekről a Nap heve leolvastja a viaszt, akkor a történet kézenfekvő olvasata a szükségszerű tragédia. Így szerepelt Swiftnek a Deltengeri-buborékról szóló költeményében, ahogy ez volt a South Sea Companyról író Mackay üzenete is a tengerbe zuhanó ifjúról, mint azt korábbi cikkemben idéztem (Mackay [1852]). Így viszont a metafora a „középutt szállj” tanácsát, az arisztotelészi közép és a *medietas* etikai kategóriáját⁴³ kapcsolja egybe a papírpénz intézményével, ezzel is sugallva, hogy veszélyes eszközről van szó, de kellő óvatossággal a kockázata csökkenthető. Véleményem szerint ezt téveszti szem elől Antoin Murphy, amikor úgy kommentálja Smith metaforáját, hogy inkább „icarusi szárnyakat kellett volna mondania”, mert itt visszalépett korábbi álláspontjától, s a fémpénz megbízhatóságának előnyét akarta kidomborítani (A. E. Murphy [2009] 182. o.)⁴⁴ Ez az olvasat már a 19. század elején is fontos szerepet játszott. 1810-ben, amikor a napóleoni háborúk okozta pénzügyi problémák, a konvertibilitás felfüggesztése és a nyomában bekövetkező leértékelődés vizsgálatára létrejött parlamenti bizottság, a Bullion Committee jelentése a Bank of England túlzott bankjegy-kibocsátását marasztalta el emiatt, a jelentés ellenfelei éppen Smith tekintélyét idézték meg, hivatkozva a piaci önszabályozás, a reálváltó-doktrína koncepciójára. Egyikük, Charles Bosanquet, a South Sea Company igazgatója így írt: „az a doktrína, amelyről ők nyilvánították, hogy hibás és veszélyes következményekhez vezet, Adam Smith tekintélyén alapul, ő hirdette” (Bosanquet [1810] 63. o.)⁴⁵

Az államadósság kérdésében Smith álláspontja kevesebb fejtörést okozott későbbi kommentátorainak, már ha egyáltalán foglalkoztak vele, ami inkább kivételnek tekinthető. Jellemző módon a bicentenáriumi irodalomban a közhitel problémája még azokban az írásokban sem kapott különösebb figyelmet, amelyek témája Smith és a közpénzügyek voltak (Musgrave [1976], Poccock [1975]).⁴⁶

1766-os glasgow-i jogi előadásai során Smith is szükségesnek tartotta visszatartatni a „közhitel apológiáját”, Melon ismert paradoxonát. Azt mondják, bár

⁴² Devecseri Gábor fordítása.

⁴³ Smith morálfilozófiája és az antik hagyomány, különösen Arisztotelész és Cicero kapcsolatáról lásd Vivenza [2001] szép elemzését. A témát felveti Paganelli [2005] is.

⁴⁴ West [1997] Smith következtetlenségét látja a természetes szabadság korlátozásában, Rockoff [2009] viszont azt emeli ki, hogy Smith empiricista volt, aki az 1772-es válság nyomán kész volt módosítani álláspontján, „ami modellként szolgálhat a 2008-as válságra válaszolni próbáló közgazdászoknak” (36. o.).

⁴⁵ Lásd ehhez Arnon [2011] 63–169. o.

⁴⁶ Lásd Rothschild–Sen [2006] 355–357. o. és Dome [2004] már idézett monográfiáját.

adósságunk több mint 100 millió font, és ebből csak nagyon kevés van külföldiek kezében, „akkor ezzel csak a jobb kéz tartozik a balnak, és egészében semmiféle vagy csak nagyon kis hátrányt jelent”. Szerinte ez azért nem igaz, mert az adósság kamatát iparkodó emberek fizetik, henyélőket tartva el vele. „Az iparkodást adóztatják a henyélést segítve.” Ha nem jött volna létre ez az államadósság, a nemzet jóval gazdagabb lehetne, nem lenne szükség azért adóztatni a sörfőzőt, hogy legyen fedezet a kamatfizetésre, s az így felszabaduló, az iparkodó embereknek kölcsönadható tőke nagyobb nyereséget hozna. „Hogy elcsendesítse az ezzel kapcsolatos zajongást, Sir Robert Walpole vállalkozott annak kimutatására, hogy a közhitel nem hátrány, bár feltételezhető, hogy egy olyan tehetséges ember, mint ő, maga is tisztában volt, hogy az ellenkezője igaz” – fejezte be gondolatmenetét (Smith [1978] 514–515. o.), felidézve az 1721-től 1742-ig kormányzó, 1745-ben elhunyt miniszterelnök működését, akit Bolingbroke és Hume is elmarasztalt az adósság visszafizetésének elmulasztásáért.⁴⁷

A *Wealth of Nations* ebben a kérdésben nem hozott elméleti újonságot, csak sokkal részletesebb elemzést arról, mi vezette a modern kormányzatokat az adósság létrehozására, és milyen következményekkel járt ez „a társadalom valódi gazdagságára, földjének és munkájának évi termékére”. Mint korábban már utaltam rá, Smith itt nemcsak Melonnak a „merkantilista rendszer szófacsarásán” alapuló okfejtését utasította újfent vissza, de Pinto érvelésével is szembeállt. Ő az a meg nem nevezett szerző, aki Európa, de különösképpen Anglia összes államadósságát „olyan, az ország egyéb tőkéjéhez hozzáadott nagy felhalmozott tőkeként írta le, amelynek révén kereskedelmét messze azon túlmenően kiterjesztik, ipari tevékenységét megsokszorozzák, földjeit megművelik és feljavítják, amennyire az csupán ennek az egyéb tőkének a révén megtehető volna”.⁴⁸ Ez tarthatatlan, hiszen az így az államnak kölcsönadott tőke már csak improduktív módon elköltött jövedelem; „már nem produktív, hanem improduktív munkásokat tart el, s rendszerint még az adott évben, a jövőbeni újratermelésnek akár csak a reménye nélkül elköltik és elpazarolják”. Nem volt viszont ilyen egyértelmű válasza arra a kérdésre, mihez fog vezetni az államadósság növekedése. Az egyik passzus Hume forgatókönyvére rímelt: „Az összes nagy európai nemzetet jelenleg nyomasztó és idővel valószínűleg tönkretévő óriási adósságteher csaknem egyöntetűen növekvőben van”. Ugyanakkor azt is megállapította, hogy a hétéves háború nem hozta el a várt és rettegett államcsődöt, mert

„az egyének mértékletessége és megfelelő életvitele, úgy tűnik, megtakarítás és felhalmozás révén még a legköltségesebb háborúk folyamán is be tudta tömni azokat

⁴⁷ Hume esszéi 1742 és 1768 közötti kiadásaiban szerepeltette, majd visszavonta Walpole jellemrajzát, amelyben azt írta: „Országlása idején a kereskedelem virágzott, a szabadság hanyatlott, a műveltség pedig tönkrement. Emberként kedvelem, tudósként gyűlölöm, mint brit polgár pedig szenttelenül a bukását kívánom.” (Hume [1992–1994] II. 332. o.)

⁴⁸ Innentől a Smith-idézetek forrása, ha nincs külön jelölve, a *Wealth of Nations* (Smith [1976]) V. könyv III. fejezet, 907–947. o.) *Atkári János* fordítása (az oldalszámokat az egyes idézetek után a főszövegben nem közlöm).

a réseket, amelyeket a kormányzat pazarlása és szertelensége okozott a társadalom ösztökéjében. Amikor véget ért a legutóbbi háború, a legköltésesebb, amelyet Nagy-Britannia valaha is vívott, az ország mezőgazdasága éppoly virágzó, ipara éppoly szerteágazó és teljes körűen foglalkoztatott, kereskedelme pedig éppoly kiterjedt volt, mint korábban bármikor. ... Úgy tűnik, Nagy-Britannia könnyen elvisel egy olyan terhet, amelyről fél évszázaddal ezelőtt senki sem gondolta volna, hogy el tudja viselni.”

Optimizmusa azonban e téren is óvatos maradt, hiszen a kereskedelmi társadalom haladásának nagy narratívájában mindig érzékeltette azokat a problémákat, amelyek veszélybe sodorhatták e társadalmat: a merkantilizmus fennmaradását, az állandó hadsereg és a háborúk következményeit, a kereskedelem hatását a személyes és közerkölcsre, és „a nemzeti adósság fenyegetését” (Pocock [2006] 286. o). Az idézett sorok folytatása éppen erre figyelmeztetett: „Ebből azonban még ne következtessünk elhamarkodottan arra, hogy [Nagy-Britannia] bármekkora terhet el tud viselni, és abban se nagyon bízunk, hogy komoly megpróbáltatás nélkül el tudna viselni csak egy kicsivel is nagyobb terhet, mint amekkorát már most is elvisel.” A múlt tapasztalatait, történetírókat, krónikákat, útleírásokat és korabeli statisztikákat jól ismerve, arról sem volt kétsége, hogy mihez fog vezetni az adósság további növekedése: az infláció útján megvalósított csődhöz.

„Ha a nemzeti adósság felhalmozódása már elért egy bizonyos mértéket, akkor – azt hiszem – alig van példa rá, hogy tisztességesen és teljesen kifizették volna. Az állami bevételek felszabadítása, ha valaha is megtörtént, mindig is csőd – néha bevallott, de mindig valóságos csőd – útján történt, bár látszatra többnyire még teljesítették a kifizetéseket. A pénzérme névértékének az emelése a legszokásosabb eszköz, amellyel a valóságos államcsődöt a fizetés fenntartásának a látszatával leplezték.”

Ez azonban inkább súlyosbítja, mint enyhíti a helyzetet:

„a magánszemélyek vagyoni viszonyaiban általános és rendkívül káros felfordulást okoz azzal, hogy a legtöbb esetben a henyé és tékozló adóst gazdagítja az iparkodó és takarékos hitelező rovására, s a nemzeti tőke jelentős részét azoknak a kezéből, akik azt valószínűleg növelték és fejlesztették volna, azokéba juttatja, akik valószínűleg elszórják és elpusztítják”.

Ha az állam kénytelen csődöt jelenteni, akkor „még mindig a becsületes, nyílt és őszinte csőd a legkevésbé megálgázó az adós és a legkevésbé káros a hitelező számára”. Smith szerint az államcsőd inflációval megvalósított leplezése „könnyen átlátható, ugyanakkor rendkívül káros szemfényvesztő fogás”, és rossz szolgálatot tesz „az állam becsületének”.

Hogyan lehet ezt elkerülni, az adók növelésével vagy a kiadások csökkentésével? Az 1776-ban megjelent könyv utolsó fejezete szólt az államadósságokról, és a befejező fejtegetések az aktuális politika égető kérdéseire reflektáltak: kiterjeszhető-e a brit adórendszer a gyarmatokra, bevonhatók-e az Atlanti-óceán nyugati partján lévő tartományok, amelyek megszerzése és megtartása a háborús kiadások oroszlánrészét

okozta, a védelmükkel kapcsolatos terhek viselésébe, az államadósság törlesztésébe? Smith szerint a birodalom csak ábránd, a gyarmati kereskedelem monopóliuma csak veszteséget okoz, ezért ideje felébredni az álomból.

„Ha a tervet nem lehet véghezvinni, akkor fel kell adni. Ha a brit birodalom valamely tartományát nem lehet rábírní arra, hogy hozzájáruljon az egész birodalom fenntartásához, akkor nyilvánvalóan ideje, hogy Nagy-Britannia megszabaduljon e tartomány háborúban való megvédelmezésének, valamint polgári és katonai államszervezete békeidőben való fenntartásának összes költségétől, s a jövőre vonatkozó képzeiteit és terveit helyzete valóságos korlátaihoz igyekezzen igazítani.”

A könyv 1776. március 9-én jelent meg, s egy hónappal korábban a halálos beteg Hume már azt kérdezte barátjától, addig akar-e várni a megjelentetéssel, amíg Amerika sorsa eldől, mert akkor sokáig várhat. A háború az előző évben elkezdődött, s bár a kormány egy tagja kikérte Smith véleményét az „amerikai ügyekről”, de sem az uralkodó, sem miniszterelnöke nem fogadta azt meg. Az eredmény egy újabb, ezúttal vesztes háború és az államadósság újabb felhalmozódása lett, amely 1790-ben, Smith halálakor már több mint 180 millió font volt, amit hamarosan újabb háború emelt addig elképzelhetetlen magasságokra: a francia forradalom az államcsőd és a papírpénz mellett a minden korábbit felülmúló háborús kiadások kora is volt. Mégis, a 19. század közepén Hume és Smith komor próféciait bukott jóslatokként kezelték, ahogy Macaulay, a whig történetíró fejedelme írta:

„... valami nagy hibának kellett lennie a magabiztos jóslatok hosszú sorában, amelyet oly világosan megcáfolt a vitathatatlan tények hosszú sora. Bár ennek kimutatása inkább a közgazdász, mint a történész feladata, itt elegendő annyit mondani, hogy a balsors prófétái kettős tévhitben voltak. Tévesen azt képzelték, hogy ugyanaz a helyzet az egyén esetében, ha valaki másnak tartozik, és a társadalom esetében, ha részben önmagának tartozik.” (*Macaulay* [1854–1856] IV. kötet, 264. o.)

A másik ok Macaulay szerint az volt, hogy nem vették figyelembe, nemcsak az adósság nő, hanem más is: az ország erőforrásai gyarapodnak, a kísérleti tudományok fejlődnek, és az emberek szakadatlan erőfeszítéseket tesznek, hogy boldoguljanak az életben.

A közadósság visszafizetése attól függ, milyen mértékben tartja tiszteletben a társadalom az adott szó szentségét. „A területi kiterjedés vagy a harcosok száma nagyobb erőt biztosíthat a zsarnoknak, aki nem ismer törvényt, csak saját gyerekes képzelgéseit és önfejű szenvedélyeit, avagy a szocialisták konventjének, akik minden tulajdont rablásnak nyilvánítanak.” A zsarnoki vagy a szocialista kormányzat így nagyobb erővel rendelkezhet, mint amennyi „akár a legbölcsebb és legjobb kormányzatnak osztályrészül” juthat. „De azt az erőt, amely a tőkésök bizalmából fakad, sem a despota, sem a konvent soha nem birtokolhatja. Ez az erő pedig inkább dönti el, mi történik, mint egy nagy konfliktus” – utalt az egykori hadügyminiszter áradó retorikája háború és pénz antik összefüggésére (uo. 265. o.).

Macaulay ezen a ponton valójában csak Smith egyik ismert fejtegetését parafrázálta, amelyet érdemes befejezésül idézni:

„A kereskedelem és az ipar ritkán virágozhat sokáig olyan államban, ahol nincs rendszeres igazságszolgáltatás, ahol az emberek nem érzik biztonságban a tulajdonukat, ahol a szerződések betartását nem támasztja alá a törvény, s ahol az államhatalomról nem tételezik fel, hogy minden esetben kikényszeríti az adósságaik megfizetését mindazoktól, akik erre képesek. Röviden, a kereskedelem és az ipar ritkán virágozhat olyan államban, ahol nincs meg bizonyos fokú bizalom a kormányzati igazságszolgáltatásban. Ugyanaz a bizalom, amely a nagykereskedőket és a nagyiparosokat rendes körülmények között arra készíti, hogy a tulajdonuk védelmét egy adott kormányzatra bízzák, rendkívüli körülmények között arra készíti őket, hogy a tulajdonuk használatát is erre a kormányzatra bízzák.”

De Smith arra is figyelmeztetett, hogy a hitelezők bizalma, biztonsága, készsége az államkötvények megvásárlására nem kívánt következménnyel is jár. „Az ilyen állam kormányzata messzemenően hajlik arra, hogy rendkívüli alkalmakkor alattvalóinak e hajlandóságára és készségére hagyatkozva vegyen fel pénzt. Előre tudja, hogy könnyű lesz kölcsönt felvennie, s ezért feloldja magát a takarékoskodás kötelessége alól.”

A 2008-ban kibontakozott válság egyik leckéje az, hogyan váltak „rendkívüli alkalmak” egyre megszokottabbakká. Összefér-e adósság és szabadság, lesz-e módja a jövő történészeinek ugyanolyan könnyedséggel ábrázolni a mai gondokat, ahogyan Macaulay tért napirendre Hume és Smith aggodalmai fölött?

Hivatkozások

- ALBERTONE, M. [1999]: *The Difficult Reception of James Steuart at the end of the Eighteenth Century in France*. Megjelent: *Tortajada, R. (szerk.): The Economics of James Steuart*. Routledge, New York.
- ARKS, L. F. [1960]: *The Financial Oligarchy in Florence under Lorenzo*. Megjelent: *Jacob, E. (szerk.): Italian Renaissance Studies*. Faber, London, 123–147. o.
- ARNON, A. [2011]: *Monetary Theory and Policy from Hume and Smith to Wicksell*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ASPROMOURGOS, T. [2009]: *The Science of Wealth*. Routledge, London–New York.
- BERG, R. VAN DER [2012]: *Richard Cantillon’s Early Monetary Views?* <http://etdiscussion.worldeconomicsassociation.org/wp-content/uploads/EarlyCantillon1.pdf>.
- BOLINGBROKE, H. [1841]: *The works of Lord Bolingbroke*. I–IV. Carey and Hart, Philadelphia.
- BOSANQUET, C. [1810]: *Practical Observations on the Report of Bullion Committee*. Richardson, London.
- BOSWELL, J. [1772]: *Reflections on the late alarming Bankruptcies in Scotland*. Edinburgh.
- CAFFENTZIS, C. G. [2008]: *Fiction or Counterfeit? David Hume’s Interpretation of Paper and Metallic Money*. Megjelent: *Wennerlind, C.–Schabas, M. (szerk.): David Hume’s Political Economy*. Routledge, London–New York.

- CALDWELL PAPERS [1854]: Selections from the Family Papers preserved at Caldwell. I/II. kötet 1733–1764. Eadie, Glasgow, 93–109., 209–231. o.
- CANTILLON, R. [1755]: Essay on the Nature of Commerce in General. <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/cantillon/essay3.txt>.
- CARDOSO, J. L.–NOGUEIRA, A.V. [2005]: Isaac de Pinto (1717–1787): An Enlightened Economist and Financier. *History of Political Economy*, Vol. 37. No. 2. 263–292. o.
- CESARANO, F. [1998]: Hume's Specie-Flow Mechanism and Classical Monetary Theory: An Alternative Interpretation. *Journal of International Economics*, 45. 173–186. o.
- CHECKLAND S. [1975a]: *Scottish Banking: a History, 1695–1973*. Collins, Glasgow.
- CHECKLAND S. [1975b]: *Adam Smith and the Bankers*. Megjelent: A. Skinner–Wilson, T. (szerk.): *Essays on Adam Smith*. Clarendon Press, Oxford.
- COX, G. [2011]: War, Moral Hazard, and Ministerial Responsibility: England After the Glorious Revolution. *Journal of Economic History*, Vol. 71. No. 1. 133–161. o.
- DAVENANT, C. [1698]: *Discourses on the Publick Revenues*. Knapton, London.
- DAVENANT, C. [1699–1771]: *An Essay upon the Probable Methods of Making a People Gainers in the Balance of Trade*. Knapton, London.
- DAVENANT, C. [1771]: *The Political and Commercial Works*, Vol. 1–5. Horsfield, London.
- DAVIES, G. [2002]: *A History of Money: From Ancient Times to the Present Day*. University of Wales Press, Cardiff.
- DEFOE, D. [1720]: *The Chimera*. Warner, London.
- DIMAND, R. [2008]: *David Hume on Canadian Paper Money*. Megjelent: *Wennerlind, C.–Schabas, M.* (szerk.): *David Hume's Political Economy*. Routledge, London–New York.
- DOMÉ, T. [2004]: *The Political Economy of Public Finance in Britain 1767–1873*. Routledge, London–New York.
- DOW, S. [2009]: *David Hume and Modern Economics*. *Capitalism and Society*, Vol. 4. No. 1.
- DUTOT, C. [1739]: *Political Reflections upon the Finances and Commerce of France*. Millar, London.
- EVANS, G. H. [1967]: The Law of Demand –The Roles of Gregory King and Charles Davenant. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 81. No. 3. 483–492. o.
- EVENSKY, J. [2005]: *Adam Smith's Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FERGUSON, N. [2001]: *The Cash Nexus*. Basic Books, New York.
- FERGUSON, N. [2010]: *A pénz felemelkedése*. Scolar, Budapest.
- FRIEDMAN, M.–SCHWARTZ, A. [1970]: *Monetary Statistics of the United States: Estimates, Sources, Methods*. NBER, Washington.
- FRIEDMAN, M. [1975]: Discussion in the symposium „25 Years after the Rediscovery of Money: What Have We Learned?” *American Economic Review*, Vol. 65. No. 2. 176–179. o.
- FURBANK, P.–OWENS, N. [2006]: *The political biography of Daniel Defoe*. Pickering & Chatto, London.
- GHERITY, J. [1995]: The Option Clause in Scottish Banking, 1730–65: A reappraisal. *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 27. No. 3. 713–726. o.
- GRAEBER, D. [2011]: *Debt: the First 5000 Years*. Melville, New York.
- GRAHAM, W. [1911]: *The one Pound Note in the Rise and Progress of Banking in Scotland, and its Adaptability to England*. Thin, Glasgow.
- GUICCIARDINI, F. [2010]: *Politikai és erkölcsi intelmek*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

- HAAKONSEN, K.–WINCH, D. [2006]: The Legacy of Adam Smith. Megjelent: *Haakonsen, K.* (szerk.): The Cambridge Companion to Adam Smith. Cambridge University Press, Cambridge, 366–394. o.
- HAMILTON, H. [1956]: The Failure of the Ayr Bank, 1772. *Economic History Review*, Vol. 8. No. 3. 405–417. o.
- HARRIS, S. [1947]: The New Economics: Keynes' Influence on Theory and Public Policy. Knopf, New York.
- HAYEK, F. A. [1931/1991]: Richard Cantillon. Megjelent: *Hayek, F. A.*: The trend of economic thinking. University of Chicago Press, Chicago.
- HONT, I. [2005]: Jealousy of Trade. *International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. Belknap Press, Cambridge, Mass.
- HONT, I. [2006]: The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury. Megjelent: *Goldie, M.–Wokler, R.* (szerk.): The Cambridge History of Eighteenth-century Political Thought. Cambridge University Press, Cambridge, 379–418. o.
- HONT, I. [2008]: The „Rich Country-Poor Country” Debate Revisited: The Irish Origins and French Reception of the Hume Paradox. Megjelent: *Schabas, M.–Wennerlind, C.* (szerk.): David Hume's Political Economy. Routledge, London–New York.
- HUME D. [1849–1851]: History of England, I–VI. Phillips, Boston.
- HUME D. [1932]: Letters, I–II. (Szerk.: *Greig, J.*) Clarendon Press, Oxford.
- HUME D. [1976]: Értekezés az emberi természetről. Gondolat, Budapest.
- HUME D. [1987]: Essays Moral, Political, Literal. (Szerk.: *Miller, E.*) Liberty Fund, Indianapolis.
- HUME D. [1992–1994]: Összes esszéi, I–II. Atlantisz, Budapest.
- HUME, L. [1974]: Charles Davenant on financial administration. *History of Political Economy*. Vol. 6. No. 4. 463–477. o.
- HÜHNER, L. [1905]: Isaac de Pinto. *American Jewish Society Publications*, 13.
- KANT, I. [1997]: Történetfilozófiai írások. Ictus, Budapest.
- KAUTZ GYULA [1890]: Smith Ádám mint a közgazdaság-tudomány megalapítója. *Nemzetgazdasági Szemle*, XI. füzet.
- KELLY, P. [2006]: Berkeley's Economic Writings. Megjelent: *Winkler, K.* (szerk.): The Cambridge Companion to Berkeley. Cambridge University Press, Cambridge.
- KERR, A. W. [1884]: History of Banking in Scotland. Bryce, Glasgow.
- KOSELLECK, R. [2003]: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Budapest.
- LAIDLER, D. [1981]: Adam Smith as a monetary economist. *Canadian Journal of Economics*, Vol. 14. No. 1.
- LAURSEN, J.–COOLIDGE, G [1994]: David Hume and Public Debt: Crying Wolf? *Hume Studies*, Vol. 20. No. 1. 143–149. o.
- LUCAS, R. [1996]: Nobel Lecture. Monetary Neutrality. *Journal of Political Economy*, Vol. 104. No. 4. 661–682. o. https://notendur.hi.is/ajonsson/kennsla2003/Lucas_nobel.pdf.
- MACAULAY, T. B. [1854–1856]: The History of England. Harper, New York, 4. könyv. XX. fejelet. <http://www.gutenberg.org/files/2613/2613-h/2613-h.htm#2HCH0004>.
- MACDONALD, J. [2003]: A Free Nation Deep in Debt. Farrar, New York.
- MACKAY, C. [1852]: Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds. Office of the National Illustrated Society, London.
- MADARÁSZ ALADÁR [2000]: Klasszikus iskola. Megjelent: *Bekker Zsuzsa* (szerk.): Alapirányzatok, alapművek. Gazdaságelméleti olvasmányok sorozat, Aula Kiadó, Budapest.

- MADARÁSZ ALADÁR [2011]: Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok I–II. A Déltengeri Társaság. Közgazdasági Szemle, 58. évf. 11. sz. 909–948. o. és 12. sz. 1001–1028. o.
- MARKS, L. F. [1960]: The Financial Oligarchy in Florence under Lorenzo. Megjelent: *Jacob, E.* (szerk.): *Italian Renaissance Studies*. Faber, London, 123–147 o.
- MARX, K. [1967]: A tőke, I. MEM, 23. kötet, Kossuth, Budapest.
- MAYER, T. [1980]: David Hume and Monetarism. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 95. No. 1. 89–101. o.
- McKEON, M. [2006]: Civic Humanism and the Logic of Historical Interpretation. Megjelent: *DeLuna, N.* (szerk.): *The Political Imagination in History: Essays Concerning J. G. A. Pocock*. Owlworks, Baltimore.
- MEDEMA, S. [2007]: Adam Smith and the Chicago School. Working Paper Series http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=902220.
- MELON, J. F. [1738]: A Political Essay Upon Commerce. Crampton, Dublin.
- MILGATE, M.–STIMSON, S. C. [2009]: *After Adam Smith*. Princeton University Press, Princeton.
- MITCHELL, B. R. [1990]: *British Historical Statistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MONTESQUIEU (Charles Louis de Secondat) [2000]: *A törvények szelleméről*. Osiris–Attraktor, Budapest.
- MURPHY, ANNE L. [2009]: *The Origins of English Financial Markets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MURPHY, ANTOIN E. [1986]: *Richard Cantillon*. Clarendon Press, Oxford.
- MURPHY, ANTOIN E. [2009]: *The Genesis of Macroeconomics*. Oxford University Press, Oxford.
- MUSGRAVE, R. [1975]: Adam Smith on Public Finance and Distribution. Megjelent: *Skinner, A.–Wilson, T.* (szerk.): *The Market and the State. Essays on Adam Smith*. Clarendon Press, Oxford.
- NAGAI, Y. [2003]: Robert Wallace and the Irish and Scottish Enlightenment. Megjelent: *Sakamoto T.–Tanaka, H.* (szerk.): *The Rise of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Routledge, New York.
- NAVRATIL ÁKOS [1898]: *Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapja*. Eggenberger, Budapest.
- NORTH, D. C.–WEINGAST, B. R. [1989]: Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutional Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *Journal of Economic History*, Vol. 49. No. 4. 803–832. o.
- O'BRIEN, P. K. [2002]: Fiscal Exceptionalism: Great Britain and its European Rivals from Civil War to Triumph at Trafalgar and Waterloo. Megjelent: *Winch, D.–O'Brien, P. K.* (szerk.): *The Political Economy of British Historical Experience, 1688–1914*. Oxford University Press, Oxford.
- OVIDIUS: *Átváltozások*. Devecseri Gábor fordítása. <http://mek.niif.hu/03600/03690/03690.htm>.
- PAGANELLI, M. [2005]: Vanity and the Daedelian wings of paper money in Adam Smith. Megjelent: *Montes, L.–Schliesser, E.* (szerk.): *New Voices on Adam Smith*. Routledge, London–New York.
- PAGANELLI, M. [2006]: Hume and Endogenous Money. *Eastern Economic Journal*, Vol. 32. No. 3. 533–547. o.

- PAGANELLI, M. [2009]: David Hume on Monetary Policy: A Retrospective Approach. *Journal of Scottish Philosophy*. Vol. 7. 65–85. o.
- PAUL, H. [2009]: Archibald Hutcheson's Reputation as an Economic Thinker. University of Southampton Discussion Paper, <http://www.southampton.ac.uk/socsci/economics/research/papers>.
- PHILLIPSON, N. [2010]: *Adam Smith. An Enlightened Life*. Yale University Press, New Haven–London.
- PINCUS, S.–ROBINSON, J. A. [2011]: What Really Happened during the Glorious Revolution – and Why It Matters for Current Fiscal Crises. *VoxEU.org*, augusztus 7. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/6837>.
- PINTO, I. [1774]: *An Essay on Circulation and Credit*. Ridley, London.
- POCOCK, J. G. A. [1975]: *The Machiavellian Moment*. Princeton University Press, Princeton.
- POCOCK, J. G. A. [1985]: *Virtue, Commerce and History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- POCOCK, J. G. A. [2006]: *Adam Smith and History*. Megjelent: *Haakonssen, K. (szerk.): The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge University Press, Cambridge.
- POCOCK, J. G. A. [2009]: *Political Thought and History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- POPKIN, R. [1970]: Hume and Isaac de Pinto. *Texas Studies in Literature and Language*, Vol. 12. No. 3. 417–430. o.
- POPKIN, R. [1976]: Isaac de Pinto's criticism of Mandeville and Hume on Luxury. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 154. 1705–1714. o.
- PRECIPITATION AND FALL [1778]: *The Precipitation and Fall of Mess. Douglas, Heron and Company, late Bankers in Ayr*.
- RICARDO, D. [1952]: *The Works and Correspondence of David Ricardo: Volume 8. Letters 1819–June 1821*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROBERTSON, J. [2005]: *The Case for the Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROCKOFF, H. [2009]: *Upon Daedelian Wings of Paper Money: Adam Smith and the Crisis of 1772*. NBER Working Paper 15594. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1525772.
- ROSS, I. S. [2008]: *The Emergence of David Hume as a Political Economist*. Megjelent: *Schabas, M.–Wennerlind, C. (szerk.) David Hume's Political Economy*. Routledge, London–New York.
- ROTHSCHILD, E.–SEN, A. [2006]: *Adam Smith's Economics*. Megjelent: *Haakonssen, K. (szerk.): The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROTWEIN, E. (szerk. és bev.) [1970]: *David Hume: Writings on Economics*. University of Wisconsin Press, Madison.
- SAMUELSON, P. A. [1986]: *A Corrected Version of Hume's Equilibrating Mechanism for International Trade*. Megjelent: *Crowley, K. (szerk.): The Collected Scientific Papers of Paul Anthony Samuelson*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- SAMUELSON, P. A. [1987]: *Out of the closet: a program for the Whig history of economic science*. *History of Economics Society Bulletin*, Vol. 9. No. 1.
- SCHABAS, M. [2008a]: *Temporal Dimensions in Hume's Monetary Theory*. Megjelent: *Schabas, M.–Wennerlind, C. (szerk.): David Hume's Political Economy*. Routledge, London–New York.

- SCHABAS, M. [2008*b*]: Hume's Monetary Thought Experiment. *Studies in the History and Philosophy of Science*, Vol. 39. No. 3.
- SCHABAS, M.–WENNERLIND, C. [2011]: Hume on Money, Commerce and the Science of Economics. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 25. No. 3.
- SCHUMPETER, J. A. [1954]: *History of Economic Analysis*. Allen-Unwin, London.
- SEN, S. R. [1957]: *The economics of Sir James Steuart*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- SHOVLIN, J. [2006]: *The Political Economy of Virtue*. Cornell University Press, Ithaca.
- SHOVLIN, J. [2008]: Hume's *Political Discourses* and the French Luxury Debate. *Megjelent: Wennerlind, C.–Schabas, M. (szerk.): David Hume's Political Economy*. Routledge, London–New York.
- SKINNER, A. [1996]: *A System of Social Science*. Clarendon Press, Oxford.
- SKINNER, Q. [2002]: *Visions of Politics. I–III*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SMITH, A. [1976]: *The Wealth of Nations*. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1977]: *The Correspondence of Adam Smith*. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1978]: *Lectures on Jurisprudence*. Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1983]: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. Clarendon Press, Oxford.
- SOMBART, W. [1911]: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Duncker & Humblot, Lipsce.
- SONENSCHER, M. [2007]: *Before the Deluge*. Princeton University Press, Princeton.
- STASAVAGE, D. [2003]: *Public Debt and the Birth of Democratic State*. Cambridge University Press, Cambridge.
- STASAVAGE, D. [2007]: Polarization and Publicity: Rethinking the Benefits of Deliberative Democracy. *Journal of Politics*, Vol. 69. No. 59–72. o. <http://politics.as.nyu.edu/docs/IO/5395/jop.pdf>.
- STETTNER, W. [1945]: Sir James Steuart on the Public Debt. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 59. No. 3. 451–476. o.
- STEUART, J. [1767/1966]: *An Inquiry into the Priciples of Political Oeconomy*. Oliver & Boyd, Edinburgh.
- STEUART, J. [1805]: *Works*. Vol. I–VI. Cadell, London.
- STEWART, D. [1855–1856]: *Lectures on Political Economy*. Vol. I–II. Constable, Edinburgh.
- SUSSMAN, N.–YAFEH, Y. [1996]: Institutional Reforms, Financial Development and Sovereign Debt: Britain 1690–1790. *The Journal of Economic History*, Vol. 66. No. 5. 906–935. o.
- SUTCLIFFE, A. [2000]: Can a Jew Be a Philosophe? Isaac de Pinto, Voltaire, and Jewish Participation in the European Enlightenment. *Jewish Social Studies*, Vol. 6. No. 3.
- THORNTON, H. [1802]: *An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*. Hatchard, London.
- THORNTON, M. [2007]: Cantillon, Hume, and the Rise of Antimercantilism. *History of Political Economy*, Vol. 39. No. 3.
- TOCQUEVILLE, A. DE [1983]: *A demokrácia Amerikában*. Helikon, Budapest.
- TRIBE, K. [1988]: *Governing economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VELDE, F. [2009]: *The Life and Times of Nicolas Dutot*. Federal Reserve Bank of Chicago, WP 2009-10. http://www.chicagofed.org/digital_assets/publications/working_papers/2009/wp2009_10.pdf.
- VESETH, M. [1990]: *Mountains of Debt: Crisis and Change in Renaissance Florence, Victorian Britain, and Postwar America*. Oxford University Press, New York.
- VICKERS, D. [1959]: *Studies in the Theory of Money, 1690–1776*. Owen, London.

- VICKERS, D. [1976]: Adam Smith and the Status of the Theory of Money. Megjelent: *Skinner, A.–Wilson, T.* (szerk.): *Essays on Adam Smith*. Clarendon Press, Oxford.
- VIVENZA, G. [2001]: Adam Smith and the Classics. Oxford University Press, Oxford.
- WADDELL, D. [1958]: Charles Davenant (1656–1714). A Biographical Sketch. *Economic History Review*, Vol. 11. No. 2. 279–288. o.
- WALLACE, R. [1758]: *Characteristics*. Millar, London.
- WENNERLIND, C. [2005]: David Hume’s Monetary Theory Revisited: Was He Really a Quantity Theorist and an Inflationist? *Journal of Political Economy*, Vol. 113. No. 1. 223–237. o.
- WENNERLIND, C. [2008]: An Artificial Virtue and the Oil of Commerce. Megjelent: *Schabas, M.–Wennerlind, C.* (szerk.): *David Hume’s Political Economy*. Routledge, London–New York.
- WENNERLIND, C. [2011]: *Casualties of Credit. The English Financial Revolution, 1620–1720*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- WEST, E. [1997]: Adam Smith’s Support for Money and Banking Regulation: A Case of Inconsistency. *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 29. No. 1. 127–134. o.
- WHITE, L. [1992]: Free banking in Scotland before 1844. Megjelent: *Dowd, K.* (szerk.): *The experience of free banking*. Routledge, London–New York, 157–186. o.
- WINCH, D. [2009]: Intellectual History and the History of Economic Thought: A Personal View. *History of Economics Review*, Vol. 50.
- WOOTTON, D. [2009]: David Hume „The Historian”. Megjelent: *Norton, D.–Taylor, J.* (szerk.): *The Cambridge Companion to Hume*. Cambridge University Press, Cambridge.